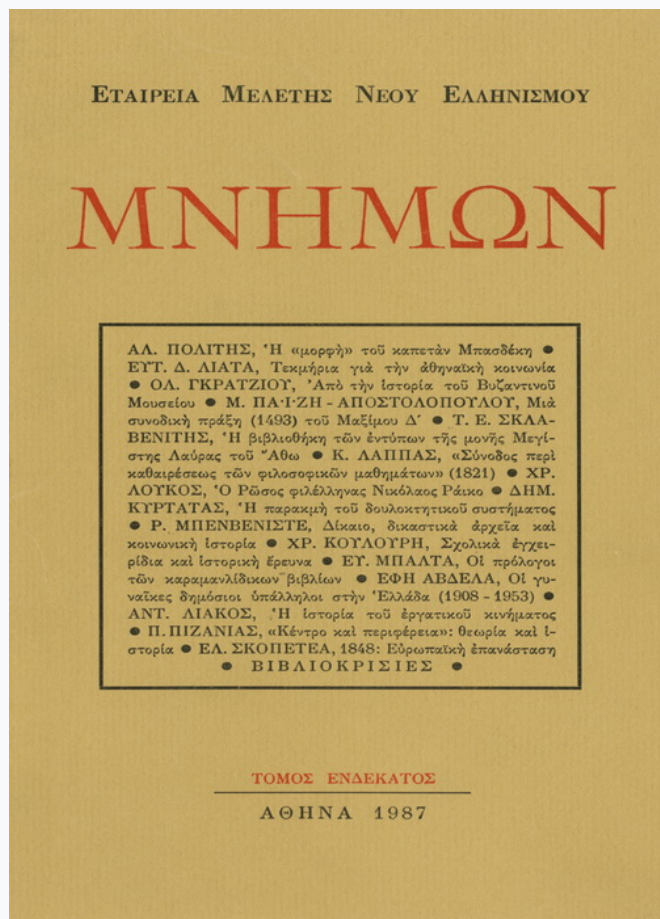

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

**Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
ΤΟΥ «ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ» ΚΑΙ ΤΗΣ
«ΥΠΑΝΑΠΤΥΚΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ» ΣΤΗΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ. Ν. Ψυρούκης - Κ.
Τσουκαλάς**

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.609](https://doi.org/10.12681/mnimon.609)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΙΖΑΝΙΑΣ Π. (1987). Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ «ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ» ΚΑΙ ΤΗΣ «ΥΠΑΝΑΠΤΥΚΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ» ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ. Ν. Ψυρούκης - Κ. Τσουκαλάς. *Μνήμων*, 11, 255-286. <https://doi.org/10.12681/mnimon.609>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΑΡΘΡΑ

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ «ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ» ΚΑΙ ΤΗΣ «ΓΡΑΝΑΠΤΥΚΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ» ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ν. Ψυρούκης - Κ. Τσουκαλάς

«Η δυνατότητα του ανθρώπου να συμμετέχει έξυπνα στην εξέλιξη του δικού του συστήματος εξαρτάται από την ικανότητά του να το συλλαμβάνει ως σύνολο... Έξυπακούεται όμως, ότι δεν συμφέρει σε όλες τις ομάδες να το προσεγγίζουν με αυτόν το [συνολικό] τρόπο. Και εδώ μπαίνει στο παιχνίδι η στρατεύσή μας. Όλα εξαρτώνται από την ιδέα που διαμορφώνουμε για την ιδανική κοινωνία...»

IMMANUEL WALLERSTEIN

Στην ελληνική ιστοριογραφία, και παρά την ολιγανθρωπία που χαρακτηρίζει το έπαγγελμα του ιστορικού στη χώρα μας, έχουν εφαρμοστεί τα περισσότερα γνωστά θεωρητικά συστήματα. Όμως λίγες φορές η εφαρμογή είχε θετικά και πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην ανάπτυξη της ιστορικής γνώσης. Από τα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου μέχρι σήμερα η μαρξιστική ιστοριογραφία—άλλα και η μαρξίζουσα—παρά τα σημαντικά βήματα που πραγματοποίησε, σχεδόν αποκλειστικά χάρη στον Γιάννη Κορδάτο, τους δρόμους που άνοιξε, διατήρησε ένα καθοριστικό άρνητικό χαρακτηριστικό που κληρονόμησε από τους θεμελιωτές της εθνικιστικής ιστοριογραφίας, τον Σ. Ζαμπέλιο και τον Κ. Παπαρρηγόπουλο: Πρόκειται για τη γνωστή διαδικασία μυθοποίησης της ιστορικής πραγματικότητας και τη συνεπαγόμενη ιδεολογική της χρήση για τη νομιμοποίηση της τρέχουσας πολιτικής¹. Έννοείται ότι οι εξαιρέσεις από αυτή την πρακτική είναι ύπαρ-

1. Φ. Ήλιου, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου - Ζεύγου», *Αντί* 46(1976). Παρ' όλες τις πολλές αδυναμίες του, το έργο του Γιάννη Κορδάτου, της μεσοπολεμικής κυρίως περιόδου, απαιτεί ξεχωριστή αντιμετώπιση. Γιατί αυτός άντεταξε στην άκρατη μυθοπλασία της εθνικιστικής ιστοριογραφίας τη μαρξιστική

κτès και σήμερα πλέον διεκδικούν δυναμικά την παρουσία τους στο χώρο της παραγωγής και διάδοσης της ιστορικής γνώσης. Παρ' όλα αυτά τόσο στην εθνικιστική ιστοριογραφία σέ όλες της τις παραλλαγές —κυρίαρχη ακόμη σήμερα— όσο και στη μαρξιστική ή μαρξίζουσα ιστοριογραφία, ή ιδεολογική χρήση εξακολουθεῖ νὰ εἶναι τὸ κύριο χαρακτηριστικό, λιγότερο εἶναι ἀλήθεια στὴ δεύτερη σέ σχέση μὲ τὴν πρώτη. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ συσκότιση τοῦ ὀντολογικοῦ μέρους τῆς ἱστορίας ὁδηγεῖ στὸ περιθώριο τὴν ἴδια τὴν ἐπιστήμη.

Ἡ ιδεολογική χρήση τῆς ἱστορίας ἔχει ἐπιπτώσεις ὄχι μόνο στὴν ἱστορική ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ στὴν πολιτική σκέψη καὶ τὴ θεωρία. Ἡ μυθοποίηση ἢ ἄλλοτε ἡ συσκότιση τῆς ἱστορικής πραγματικότητας ὡς ἐργαλεῖο αὐτοβελτίωσης ἀφήνουν φτωχὴ τὴν πολιτική σκέψη καὶ ἀναξιόπιστη μέσα στὸ ρητορικό της οἶστρο τὴν κοινωνική θεωρία. Βιάζομαι νὰ προσθέσω ὅτι τὰ μεγάλα ἐπίδικα ἀντικείμενα στὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συγκρούσεις, ὅπως καὶ στὶς θεωρητικὲς διενέξεις, εἶναι λογικό, νόμιμο καὶ ἀναγκαῖο νὰ διαμορφώνουν τὰ ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴν ἱστορία. "Ὅμως ἄλλο τόσο ἀναγκαῖο ἀλλὰ καὶ δύσκολο εἶναι νὰ διατηρεῖται ἡ σχετική αὐτονομία (συνεπῶς καὶ ἡ σχετική συνάφεια) μεταξὺ ἐπιστημονικῆς πράξης, πολιτικῆς ιδεολογίας καὶ κοινωνικῆς θεωρίας.

Ἡ ιδεολογική χρήση τῆς ἱστορίας ἔχει προκαλέσει φυσικὰ κριτικὲς, ποὺ ὅμως εἶναι περιορισμένες σέ σχέση μὲ τὴν ἔκταση τοῦ φαινομένου· περισσότερο ἔχει ἐντοπιστεῖ γενικὰ τὸ ἴδιο τὸ φαινόμενο. Στὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη κριτικὴ στὶς μέρες μας συμβάλλει σέ μεγάλο βαθμὸ ἡ προσωποποίηση τῶν «ειδικότητων», γεγονὸς ποὺ διασταυρώνεται μὲ τὶς δουλεῖες ἀλλὰ καὶ τὶς ἀνάγκες ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ σχετικοὶ θεσμοί. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ γενικευμένη κατάσταση πνευμάτων στὸ χώρο τῆς ἐπιστημονικῆς κριτικῆς, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ πρακτικὴ «μὴ κρίνετε ἵνα μὴ κριθῆτε». Ἀλλὰ καλύτερα ἂς ἐπιστρέψουμε στὴν πρώτη περίοδο γένεσης τῆς μαρξιστικῆς ἢ πρὶν σωστὰ κομμουνιστικῆς ιστοριογραφίας.

Ἄν καὶ στὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου ἡ ιδεολογικὴ χρήση τῆς ἱστορίας ἐξυπηρετοῦσε πολιτικὲς σκοπιμότητες, ταυτόχρονα συνέβαλλε ἑμμεσα στὸ νὰ νομιμοποιηθεῖ μιὰ θεωρία ποὺ ἀποτέλεσε ἐξαρχῆς τὸν πυρῆνα τοῦ ἱστο-

ἀνάλυση τῆς ἱστορίας καὶ πραγματοποίησε τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴ μετατόπιση τῆς ἱστορικῆς σκέψης ἀπὸ τὸν χώρο τῆς καθαρῆς ιδεολογίας στὸν χώρο τῆς ἐπιστήμης. "Ἐτσι, παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν ἐπίσημων ιδεολόγων τοῦ ΚΚΕ μετὰ τὸ 1931-32, τὸ ἔργο τοῦ Γ. Κορδάτου ἔθεσε τὰ θεμέλια (καὶ τὴν πρόκληση) γιὰ τοὺς μαρξιστὲς ἱστορικοὺς μέχρι σήμερα. Οἱ σκέψεις αὐτές, καθὼς καὶ πολλὲς ἄλλες, προέρχονται ἀπὸ τὴ διάλεξη τοῦ Φ. Ἡλιοῦ, «Γιάννης Κορδάτος: ἡ ιστοριογραφικὴ πρόκληση», ποὺ ἐγινε στὴν Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, 6/3/1986.

ρικού υλισμού. Πρόκειται για τη λεγόμενη θεωρία των σταδίων, σύμφωνα με την οποία σέ όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς το δουλοκτητικό στάδιο διαδέχεται νομοτελειακά το πρωτόγονο, για να ακολουθήσει ή φεουδαρχία και στη συνέχεια ο καπιταλισμός, τον οποίο θα διαδεχθεί με τη σειρά του, αναπόδραστα, ο σοσιαλισμός. Η μαρξόφωνη αυτή κωδικοποίηση της γεγκελιανής φιλοσοφίας της ιστορίας αποδίδει ένα σκοπό ή προορισμό στην ιστορία, προορισμός που προκύπτει από τα «σπλάχνα της κοινωνίας», σφραγίζει την ιστορική διαδικασία και νομοτελειακά οδηγεί στον τελικό προορισμό, έδω στο σοσιαλισμό. Η θεωρία των ιστορικών σταδίων προβλήθηκε ως οίκουμενικης έρμηνευτικής σημασίας, για όλες τις κοινωνίες και τις ιστορικές περιόδους, και συνεπώς έγινε το αποκλειστικό έρμηνευτικό εργαλείο για τους κομμουνιστές ιστορικούς, κατ'αντιστοιχία με την πολιτική στρατηγική που καθοριζόταν από κοινού στα συνέδρια της Τρίτης Διεθνούς.

Το μειονέκτημα όμως της νεότερης ελληνικής ιστορικής πραγματικότητας —και όχι μόνο αυτής— είναι ότι δεν αντιστοιχεί με τη θεωρία, κυρίως όσον αφορά την περίοδο (στάδιο) της ανάπτυξης του καπιταλισμού. Η κυριαρχία του έμπορικού κεφαλαίου κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα δεν μπορεί, σύμφωνα με καμιά θεωρία, να έρμηνευτεί ως καπιταλιστικό - άστικό στάδιο ανάπτυξης, αντίστοιχο έννοείται με το δυτικοευρωπαϊκό. Η κυριότερη δυσαρμονία μεταξύ θεωρίας και ιστορικής πραγματικότητας έντοπίστηκε από διάφορους ιστορικούς —αν και άρρητα— στο γεγονός ότι οι σχέσεις παραγωγής που καθόριζε το έμπορικό κεφάλαιο δεν ανέπτυσαν τις παραγωγικές δυνάμεις, έντέλει δεν διαμόρφωσαν κοινωνικά το προλεταριάτο, την τάξη που ή πάλη της θα οδηγούσε στο επόμενο και νομοτελειακά καθορισμένο ιστορικό στάδιο, το σοσιαλισμό. Τη δυσαρμονία μετέτρεπε σέ γρίφο ή μεσολάβηση της 'Ελληνικής 'Επανάστασης². Αν και από τούτη τη δυσαρμονία και μόνο ή θεωρία των ιστορικών σταδίων πασιφανώς εξέπιπτε σέ ιδεολόγημα, ώστόσο λόγω της σημασίας των ιδεολογικών και πολιτικών προεκτάσεων της οι επίσημοι κομμουνιστές ιστορικοί μετά τον Γιάνη Κορδάτο προτίμησαν να διορθώσουν, αντί γι' αυτήν, την ιστορική πραγματικότητα. Έτσι ξεκίνησε μιá διαδικασία προσαρμογής των φαινομένων της ελληνικής ιστορίας με βάση και τη θεωρία, διαδικασία που αναπτύχθηκε μέσα από πολλές άντεγκλήσεις και συγκρούσεις, που διαπλέκονταν με τις αντίστοιχες ιδεολογικές εξελίξεις και τις αλλαγές πολιτικής γραμμής στο κομμουνιστικό κίνημα³.

2. 'Ορισμένοι νεότεροι ιστορικοί θεώρησαν ότι λύνουν το γρίφο ονομάζοντας την επανάσταση πόλεμο της ανεξαρτησίας. Έτσι όμως πέρασαν στη χρήση της έθνικιστικής ιδεολογίας της τρισελιστούς συνέχειας του ελληνικού έθνους.

3. Βλ. Φ. Ήλιού, *ό.π.*, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία στις παραπομπές. Βλ. επίσης Σ. Μάξιμος, «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην 'Ελ-

Με βάση τη θεωρία των σταδίων ή όθωμανική κοινωνία ονομάστηκε άβασάνιστα φεουδαλική. Η άπουσία ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλιστικού σταδίου έγινε το κατ'έξοχην αντικείμενο προσαρμογής της ιστορικής πραγματικότητας στη θεωρία: η άπουσία έκλογικεύτηκε. Κύριο έννοιολογικό εργαλείο της προσαρμογής αναδείχτηκε ο «έμπορομεσιτικός, μεταπρατικός» («κομπραδόρικός» ή και «άστικοτσιφλικάδικος») χαρακτήρας της οικονομικά κυρίαρχης τάξης, ή οποία παρουσιαζόταν σαν να διαμεσολαβούσε, πιδ σωστά να πρακτόρευε τὰ ξένα οικονομικά συμφέροντα εις βάρος των έθνικων συμφερόντων. Ο «μεταπρατισμός» ως έρμηνεία υποκατέστησε την ανάλυση των συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής όπως διαμορφώθηκαν ιστορικά. Στην καλύτερη περίπτωση ο όρος «μεταπρατισμός» δήλωνε ότι ή έν λόγω οικονομική δραστηριότητα δέν ανέπτυσε έθνική οικονομία και δέν διεύρυνε τίς «ντόπιες» παραγωγικές δυνάμεις. Η οικονομική ύποταγή στα «ξένα συμφέροντα» προεκτάθηκε και στο πολιτικό επίπεδο, στην έρμηνεία του πολιτικού συστήματος. Η έρμηνεία αυτή στηρίχτηκε τόσο στο ιδεολόγημα του «μεταπράτη» όσο, και θεωρητικά, στην άποψη ότι ύπηρχε πλήρης αντιστοιχία μεταξύ οικονομικής βάσης και έποικοδομήματος. Στους «μεταπράτες πράκτορες των ξένων συμφερόντων» πολιτικά αντιστοιχοῦσε ή «ξενοκρατία». «Μεταπρατισμός» και «ξενοκρατία» έριχναν το ανάθεμα στις κυρίαρχες τάξεις του παρελθόντος της ελληνικής κοινωνίας και στις ξένες μεγάλες δυνάμεις ⁴. Συγχρόνως επιδιώχθηκε να εξηγηθεί ή «καθυστερήση» της βιομηχανικής ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας, καθυστέρηση χρονική πού ορίζόταν σέ σχέση με τη δυτική Εύρώπη, πού και αυτής ή ιστορία χρησιμοποιήθηκε έτσι ώστε να νομιμοποιεί τη θεωρία των ιστορικών σταδίων. Αυτή ή ιδεολογική έρμηνεία έγινε ή επίσημη θέση του ΚΚΕ στη δεύτερη δεκαετία του Μεσοπολέμου ⁵.

Όμως ή διατύπωση και ή παγίωση της ιδεολογικής αυτής έρμηνείας στο ΚΚΕ στηρίχτηκε σέ μιὰ συγκεκριμένη σχέση με την ιστορία: «Ότι άφετηρία για κάθε ιστορική θεώρηση είναι ή επίσημη πολιτική ιδεολογία του κόμματος, ή οποία έτσι υποκαθιστά την έπιστημονική προσέγγιση της ιστορικής πραγματικότητας. Από τη σχέση αυτή πήγασε μιὰς νέας μορφής

λάδα», *Σπάρτακος* 1 (1928), σ. 10-12, 2 (1928), σ. 89-91, Π. Πουλιόπουλος, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1934, σ. 38-86. Για τὰ ζητήματα πολιτικής βλ. Α. Έλεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Αθήνα 1976.

4. Αυτή την έρμηνεία χρησιμοποιεί και ο σύγχρονός μας ιστορικός Κ. Μοσχάφ, *Η έθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ίδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Αθήνα 1972.

5. Βλ. Φ. Ήλιού, *ό.π.*

ιδεολογική χρήση τῆς ιστορίας, πού αὐτὴ τὴ φορὰ καθιέρωσαν τὰ κομμουνιστικά κόμματα.

Ἐπειδὴ τὸ ζήτημα εἶναι πολὺ σημαντικό καὶ μὲ πολλὲς προεκτάσεις, θὰ πρέπει νὰ σημειώσω παρενθετικά ὅτι ἂν θελήσουμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν κοινωνικὴ διάσταση πού ὑποδηλώνει αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ιστορικῆς ἐπιστήμης, τότε θὰ πρέπει νὰ ἀλλάξουμε ὀπτική γωνία. Νὰ δοῦμε δηλαδή τὴ σημασία τῆς ιδεολογικῆς χρήσης τῆς ιστορίας καὶ τῆς ἐπιστήμης γενικότερα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς πολιτικῆς πού ἀσχεῖ μὴ ἡγεσία κομματικὴ ἢ μὴ ἐξουσία κρατικὴ. Ἀπὸ αὐτὴ λοιπὸν τὴν ὀπτική, ἡ ιδεολογικὴ χρήση τῆς ιστορικῆς ἐπιστήμης σκοπὸ ἔχει νὰ ἀποκρύψει τὸν ιδεολογικὸ καὶ κοινωνικὸ χαρακτήρα—πού ἀναγκαστικά χαρακτηρίζει σὲ μεγάλο βαθμὸ ὅλες τὶς πολιτικὲς ἐπιλογές—μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα πού κατὰ τεκμήριο διακρίνει τὴν ἐπιστήμη. Ἡ συγκάλυψη τοῦ ιδεολογικοῦ χαρακτήρα τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν μὲ μὴ ἐπίφαση ἐπιστημονικῆς ἀντικειμενικότητας (πέρα ἀπὸ τὶς θεολογικοῦ τύπου ιδεολογικὲς συνδηλώσεις) ἐπιδιώκει νὰ παρεμβάλει ἓνα σοβαρὸ ιδεολογικὸ ἐμπόδιο ἀπέναντι σὲ κάθε κοινωνικὴ κριτικὴ πού θὰ ἀπευθυνόταν πρὸς τὶς ἴδιες τὶς πολιτικὲς ἐπιλογές, τὴν ἐξουσία πού τὶς ἐπιβάλλει καὶ τὶς κοινωνικὲς ὁμάδες ἢ τάξεις πού τὶς στηρίζουν. Συνοπτικά θὰ ἔλεγα ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ χειραγώγηση τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ κάθε εἶδους ἐξουσία, χειραγώγηση πού ἀποκτᾷ πολλὲς μορφές καὶ πραγματοποιεῖται σὲ ποικίλα κοινωνικά καθεστῶτα. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ κομμουνιστικά κόμματα πού ἀσκοῦσαν κρατικὴ ἐξουσία, ἡ ὑπαγωγή τῆς ἐπιστήμης σὲ τὶς ἀνάγκες τῆς πολιτικῆς ἐκφράστηκε καὶ ὀργανωτικά μὲ τὴν καθιέρωση τῆς θέσης τοῦ θεωρητικοῦ ὑπεύθυνου στὸ πολιτικὸ γραφεῖο. Ἄν αὐτὴ ἡ ὑπαγωγή ὁλοκληρώθηκε καὶ πῆρε τὴν πιὸ ἀκραία τῆς μορφῆ κατὰ τὴ σταλινικὴ περίοδο τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, τὸ ἴδιο φαινόμενο σὲ πιὸ ἥπιες ἐκδοχὲς καὶ μὲ ἄλλη μορφή προϋπῆρχε στὴν ιστορικὴ σοσιαλδημοκρατία καὶ στὸν μπολσεβικισμό, μὲ τὸ ρόλο πού τότε ἔδιναν στὸ κόμμα ὡς τοῦ μοναδικοῦ καὶ ἀποκλειστικοῦ κατόχου τῆς μόνης ἀληθινῆς καθολικῆς καὶ οἰκουμενικῆς γνώσης.

Ἀλλὰ ἂς ξαναγυρίσουμε στὴν ἀφήγηση. Ἀρκετὰ μετὰ τὸν δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο, πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '50, ἐπανεμφανίζεται βαθμιαῖα ἓνα ρεῦμα γενικευμένης ἀμφισβήτησης. Ἡ ἀνορθόδοξη, μὲ βάση τὶς θεωρητικὲς προδιαγραφές, νίκη τῆς κινέζικης ἐπανάστασης, οἱ μεγάλες ἀντιαποικιοκρατικὲς ἐθνικὲς ἐπαναστάσεις, οἱ ἐξεγέρσεις σὲ ὀρισμένες κοινωνίες σοβιετικοῦ τύπου, ἀργότερα ἡ διεθνὴς ιδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ διάσταση πού πῆρε ἡ ρήξη μετὰ τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων Κίνας καὶ Σοβιετικῆς Ἑνώσης (πού ἐκφράστηκε ἐπίσημα τὸ 1964), ἡ βαθμιαία ἀπομάκρυνση ὀρισμένων εὐρωπαϊκῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων ἀπὸ τὴ σοβιετικὴ πολιτικὴ καὶ ιδεολογικὴ ἐπιβολὴ εἶναι νομίζω οἱ σημαντικότερες διαδικασίες

που έμμέσως και δευτερογενώς επέτρεψαν να έκφραστεϊ ευρύτερα ή άμφισβήτηση στο επίπεδο τής πολιτικῆς ιδεολογίας. Η γενική πολιτική ιδεολογία τήν όποία υίοθετοϋν πολλά άπελευθερωμένα από τήν άποικιοκρατία έθνικά κράτη, καθώς και όρισμένα νέα πολιτικά ρεύματα, είναι ό άντιϊμπεριαλισμός. Αϋτή ή γενική πολιτική θέση τή δεκαετία τοϋ '60 άποκτᾶ διεθνώς ποικίλες έρμηνείες. Από τή μιᾶ τροφοδοτεϊ κάποιες έλπίδες για τή διαμόρφωση ενός νέου έπαναστατικοϋ ριζοσπαστισμοϋ· και άλλοτε, τó συχνότερο, άποκτᾶ έντονο έθνικιστικό και λαϊκιστικό περιεχόμενο, κάποτε και με σαφεϊς θρησκευτικές άναφορές. Αϋτή ή δεύτερη έκδοχή τής άντιϊμπεριαλιστικῆς πολιτικῆς ιδεολογίας είναι άπολύτως κυρίαρχη τᾶ τελευταϊα χρόνια.

Η άντιϊμπεριαλιστική ιδεολογία τροφοδότησε προς τó τέλος τής δεκαετίας τοϋ '60 θεωρητικές γενικεύσεις που διεκδίκησαν έπιστημονικό χαρακτήρα. Οί γενικεύσεις αϋτές έγιναν γνωστές ως «θεωρίες για τίς σχέσεις μεταξύ τοϋ καπιταλιστικοϋ κέντρου και τής ύπανάπτυκτης περιφέρειας».

Η σχετική θεωρία διατυπώθηκε με συνολικό τρόπο άρχικά από τόν έλληνα οικονομολόγο Άργύρη Έμμανουήλ στη Γαλλία τó 1970, με τή γνωστή μελέτη του *L'échange inégale*⁶, και σχεδόν ταυτόχρονα, αλλά με ύπερτονισμένες τίς πολιτικές προεκτάσεις, από τόν αϊγύπτιο οικονομολόγο Samir Amin στην έπίσης γνωστή μελέτη του *L'accumulation à l'échelle mondiale* (Παρίσι 1970)⁷. Σχηματικά τó σκεπτικό αϋτῆς τής θεωρίας έχει ως εξῆς: Η συσσώρευση κεφαλαίου στις χῶρες τοϋ καπιταλιστικοϋ κέντρου (βιομηχανικές μητροπόλεις ή πλούσιες χῶρες) δέν πραγματοποιεϊται σέ έθνικό επίπεδο, αλλά εις βάρος τών ύπανάπτυκτων περιφερειακῶν χωρῶν (τρίτος κόσμος ή φτωχές χῶρες μη βιομηχανικές). Οί σχέσεις έκμετάλλευσης τών πρώτων εις βάρος τών δεϋτερων πραγματοποιοϋνται μέσω τής διεθνoϋς άγορᾶς που έλέγχεται από τίς πλούσιες χῶρες, και σέ αϋστηρά οικονομικό επίπεδο παίρνουν τή μορφή τής άνισης άνταλλαγῆς μεταξύ τών χωρῶν ως σύνολα, άνεξάρτητα από τόν έσωτερικό ταξικό διαχωρισμό στην κάθε έθνι-

6. Έλληνική μετάφραση, "Ανιση άνταλλαγή, Άθήνα 1977. Για μιᾶ κριτική στη θεωρία αϋτή, όπως τή διατύπωσε ό Α. Έμμανουήλ, βλ. Ch. Bettelheim, «Διεθνείς σχέσεις και ταξικές σχέσεις», *Ό Πολίτης* 9 (1977), σ. 61-68. Ό Α. Έμμανουήλ φαίνεται ότι στο μεταξύ έχει άναθεωρήσει όρισμένα θεμελιακά σημεία τής θεωρίας του. Ένδεικτικά βλ. A. Emmanouel, *Technologie appropriée ou technologie sous-développée*, Παρίσι 1981. Μεταφρασμένο άπόσπασμα, *Ό Πολίτης* 43 (1981), σ. 26-31.

7. Έλληνική μετάφραση, *Η συσσώρευση σέ παγκόσμια κλίμακα*, Άθήνα(;) 2 τόμ. Για μιᾶ συνοπτική παρουσίαση τών θέσεων τοϋ S. Amin από τόν ίδιο, βλ. τó κείμενό του που προτάσσεται μεταφρασμένο έλληνικά στο Κ. Βεργόπουλος, *Τó άρροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, ή κοινωνική ένσωμάτωση τής γεωργίας*, Άθήνα 1975, σ. 9-33. Έννοεϊται ότι δέν είναι δυνατόν να συγχέουμε τήν παραπάνω θεωρία με τήν ιστορική μελέτη τοϋ Immanuel Wallerstein για τήν εξέλιξη τοϋ καπιταλισμοϋ από τó 15ο αϊώνα, παρά τίς κάποιες συμπτώσεις τους.

κή κοινωνία. Στο πολιτικό και στο κοινωνικό επίπεδο οι σχέσεις αυτές επιβάλλονται στις χώρες της περιφέρειας από πολιτικά καθεστώτα και κυρίαρχες τάξεις που υπηρετούν τα συμφέροντα των χωρών του κέντρου. Οι σχέσεις συνολικά ανάγονται στο παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό σύστημα μέσω του οποίου οι βιομηχανικές χώρες εμποδίζουν τη βιομηχανική ανάπτυξη των χωρών της περιφέρειας, έτσι ώστε να δικαιωνίζουν την εκμετάλλευσή τους.

Ο Α. Έμμανουήλ πίστεψε ότι η εκμετάλλευση των φτωχών από τις πλούσιες χώρες στηριζόταν κυρίως στο γεγονός ότι στις πρώτες τα ήμερομισθία ήταν συγκριτικά πολύ χαμηλά. Σύμφωνα με τον έλληνα οικονομολόγο, μία αύξηση των ήμερομισθίων θα μπορούσε βαθμιαία να ακυρώσει τις ανισότητες μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών. Με βάση την ίδια σχεδόν ανάλυση, ο S. Amin πρότεινε μια πολιτική λύση των ανισοτήτων, η οποία προσπαθώντας να υπερβεί τις όντως τεχνικές προτάσεις του Α. Έμμανουήλ, έμφανιζόταν να διεκδικεί χαρακτήρα επαναστατικό: Ο διεθνής καπιταλισμός του κέντρου θα ανταπεπόταν μέσω των έθνικών αντιϊμπεριαλιστικών επαναστάσεων που θα πραγματοποιούσαν οι λαοί των χωρών της περιφέρειας. Η θεωρία αυτή ανταποκρινόταν πλήρως στα ζητούμενα της έθνικιστικής και λαϊκιστικής έκδοχής του αντιϊμπεριαλισμού, κυρίως στις χώρες του λεγόμενου τρίτου κόσμου.

Διανοούμενοι όπαδοι και υποστηρικτές αυτής της θεωρίας, διαφορετικών έθνικοτήτων, θα προσπαθήσουν να αναβαθμίσουν την έρμηνευτική αξία της μέσω της ιστορίας, να της προσδώσουν ιστορικότητα. Σε αυτή την προσπάθεια, σε πολλές περιπτώσεις η βασική θεωρία των σταδίων παραμένει άμετάβλητη. Η νέα τάση απλώς προσαρμόζει με πιο άληθοφανή τρόπο και για τις δικές της ιδιαίτερες πολιτικές ανάγκες την ιστορική πραγματικότητα στη θεωρία. Ωστόσο, αυτή η προσαρμογή ή εκλογίκευση τροποποιεί έν μέρει και την ίδια τη θεωρία. Προσθέτει ή πιο σωστά διευκρινίζει μια ένδιάμεση φάση μεταξύ των σταδίων της φεουδαρχίας και του καπιταλισμού: την άποικιοκρατία. Και φυσικά το φαινόμενο της άποικιοκρατίας έντοπίζεται στις χώρες της περιφέρειας. Κέντρο της περιφέρειας, οι χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού που άρχικά ή άποικιοκρατική και άργότερα ή ιμπεριαλιστική τους δράση οδηγεί στην πολιτική ύποτελεια και την οικονομική υπανάπτυξη τις χώρες της περιφέρειας.

Η θεωρία για τις σχέσεις του κέντρου με την περιφέρεια που συνόψισα σχηματικά απέκτησε στη χρήση της πολλές και ποικίλες παραλλαγές, χωρίς για τούτο να αλλάξει ο κεντρικός άξονας. Στην Ελλάδα η θεωρία αυτή καθοδηγήσε μεταξύ άλλων και αρκετές ιστορικές μελέτες. Έδώ θα εξετάσουμε δύο από τις σφαιρικότερες και γι' αυτό πιο αντιπροσωπευτικές εργασίες αυτού του είδους: εκείνες δηλαδή που εφαρμόζουν τη θεωρία στην ιστορική ανάλυση με τη μεγαλύτερη δυνατή πληρότητα. Πρόκειται για τις

μελέτες *Ίστορικός χώρος και Ελλάδα*, του Νίκου Ψυρούκη, που δημοσιεύτηκε το 1973, και *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 - 1922)*, του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, που εκδόθηκε το 1977.

I

Το ιστοριογραφικό έργο του Ν. Ψυρούκη είναι εξαιρετικά εκτεταμένο. Έδω, για να περιοριστώ στις ανάγκες αυτού του κειμένου, θα χρησιμοποιήσω τη μελέτη του *Ίστορικός χώρος και Ελλάδα* (Αθήνα 1973), όπου με συνοπτικό αλλά και πυκνό τρόπο διατυπώνει τις ιστορικές του έρμηνειες. Για το κάθε ιδιαίτερο θέμα που ο συγγραφέας έχει αναπτύξει διεξοδικά θα παραπέμπω στις αντίστοιχες μελέτες του.

Καταρχήν θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Ν. Ψυρούκης, ως ιστορικός, γνωρίζει ότι η «ιστορία δεν είναι άπλη άθροιση γεγονότων, αλλά έρευνα της πραγματικότητας που δημιουργεί ο άνθρωπος» (σ. 72). Για την προσέγγιση της ιστορικής πραγματικότητας αρνείται την άπλη παράθεση γεγονότων και προσωπικοτήτων, ήρώων και πολεμικών συγκρούσεων, αρνείται δηλαδή τη συμβαντολογική ιστορία, έπειδη «ή ψευτοπραγματικότητα, έτσι, παρουσιάζει έναν κόσμο από αληθινά γεγονότα και λαθεμένες παραστάσεις» (σ. 93). Ο ίδιος, για το αντικείμενο που εξετάζει, επιδιώκει να έμβαθύνει «στη μελέτη των σχέσεων . . . ατόμων, ομάδων, τάξεων, έθνικων συνόλων» (σ. 93). Ο συγγραφέας γνωρίζει τις επιπτώσεις που έχει στην ιστορική έπισημή η ιδεολογική χρήση της ιστορίας: «ιστορία που για την «έξυπνέτηση της εφήμερης σκοπιμότητας της πολιτικής πρακτικής, παραμορφώνεται, ταλαιπωρείται και πλαστογραφείται» (σ. 17). Και διευκρινίζει ότι «στην ιστορική αλήθεια προστρέχουν οι μαχητές της ζωής και της ελευθερίας των λαών, στην ιστορική πλαστογράφηση καταφεύγουν οι δυνάμεις της αναστολής» (σ. 17). Αυτός ο άπλοποιημένος διαχωρισμός μεταξύ των δυνάμεων της προόδου, που προάγουν την ιστορική αλήθεια, και των δυνάμεων της αναστολής, που την πλαστογραφούν, δεν ανταποκρίνεται βέβαια στην πραγματικότητα που μάς διδάσκει η ιστορία της έλληνικής ιστοριογραφίας. Είναι γνωστό ότι τόσο οι έθνικιστές ιστορικοί όσο και οι κομμουνιστές —έπως σκιαγράφησα συνοπτικά στην αρχή αυτού του κειμένου— έχουν καταφύγει στη διαδικασία μυθοποίησης - ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας για να νομιμοποιήσουν την πολιτική τους⁸.

Ο μανιχαϊστικός διαχωρισμός των κοινωνικών δυνάμεων ως προς τη σχέση τους με την ιστορία ανταποκρίνεται στη θεωρητική άποψη του Ν. Ψυρούκη για το γενικό χαρακτήρα των κοινωνικών και ταξικών συγκρού-

8. Βλ. και πάλι Φ. Ήλιού, *ό.π.*

σεων, συνεπώς και για την ιστορική εξέλιξη: «... 'Ο συγγραφέας υπερασπίζει την άποψη ότι στην ιστορία υπάρχουν δυο βασικές κινήσεις: εκείνη της προώθησης και εκείνη τηςπισοδρόμησης. 'Η ένότητά τους συνθέτει την ιστορική κίνηση» (σ. 14). 'Η ιστορική κίνηση καθορίζεται από «την αντικειμενικότητα της γενικής νομοτέλειας που διέπει την ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας, την αντικειμενικότητα των γενικών τάσεων που χαρακτηρίζουν την κοινωνική πραγματικότητα» (σ. 14). 'Υποστηρίζει μάλιστα ότι η αντικειμενική νομοτέλεια όρίζει ώστε αυτές οι τάσεις να έχουν «μία κίνηση που η συνισταμένη της πάντα κλείνει προς τα πάνω» (σ. 15), δηλαδή προς την πρόοδο. 'Αν προς στιγμην παραμερίσουμε το έρώτημα τί είναι προοδευτικό και δεχτούμε ότι τα πράγματα έχουν έτσι όπως τα περιγράφει ο Ν. Ψυρούκης, δηλαδή αν δεχτούμε ότι οι ιστορικές τάσεις των κοινωνιών, και μάλιστα νομοτελειακά, τείνουν πάντα προς το καλύτερο, τότε η όποια-δήποτε δράση και πολύ περισσότερο η επιστημονική πράξη είναι έντελως περιττές. Τα πράγματα νομοτελειακά πηγαίνουν μόνα τους εκεί που θέλουμε. Και μάλιστα μπορούμε να είμαστε τελείως έφησυχασμένοι αφού «έκείνο που δεν μπορούν να κάνουν οι άνθρωποι είναι να καταργήσουν ή να αλλάξουν την ιστορική νομοτέλεια» (σ. 14).

Με γνώμονα αυτή τη γενική θεωρία για την ιστορική εξέλιξη, ο Ν. Ψυρούκης προσεγγίζει την ελληνική πραγματικότητα και επιχειρεί να την έρμηνεύσει. 'Ας δοϋμε πώς αντιμετωπίζει την όθωμανική περίοδο. Καταρχήν θά άπορρίψει την έρμηνεία που υιοθετεί η έθνικιστική και μια σκοπιά της κομμουνιστικής ιστοριογραφίας, που θεωρϋν τη «διαδικασία της διαμόρφωσης της 'Οθωμανικής Αϋτοκρατορίας σά διαδικασία ξενικής έπιδρομής» (σ. 61). 'Ο ίδιος, αντιμετωπίζοντας χωρίς γεωγραφική διαφοροποίηση το σύνολο της όθωμανικής επικράτειας, υποστηρίζει ότι η διαμόρφωση «της 'Οθωμανικής Αϋτοκρατορίας είναι πρόβλημα που άμεσα σχετίζεται με την άντεπαναστατικήπισοδρόμηση της κοινωνικής εξέλιξης στο χώρο των Βαλκανίων - 'Ανατολικής Μεσογείου και 'Εγγϋς 'Ανατολής» (σ. 61)*. 'Επίπτωση αϋτής της άντεπανάστασης είναι η σχετική σταθεροποίηση της «φεουδαρχικής κοινωνίας» (σ. 62). Σύμφωνα λοιπόν με το σκεπτικό του συγγραφέα, μπορούμε να ποϋμε ότι πρόκειται για μια χρονική—σέ σχέση με τη δυτική Εϋρώπη—παράταση της ζωής του φεουδαλικού σταδίου, που μετά το Βυζάντιο εκφράζεται από την όθωμανική κυριαρχία. «... Στην πραγματικότητα έχουμε μία ιστορικήπισοδρόμηση με τεράστιες άρνητικές συνέπειες» (σ. 62). Ποιές είναι αυτές οι συνέπειες; «... 'Η μιλιταριστική φεουδαρχική οίκονομία των 'Οθωμανών έφερε το μαρασμό στα βιοτεχνικά και πνευματικά κέντρα» (σ. 65). 'Εχουμε δηλαδή το μαρασμό των κέντρων, οίκονομικών και κοινωνικών, έπομένως την άπουσία των προϋποθέσεων που θά όδηγοϋσαν

* Στο έξής όλες οι ύπογραμμίσεις στα παραθέματα είναι των συγγραφέων.

αναπόδραστα στο επόμενο στάδιο, το καπιταλιστικό. Για τοῦτο ἡ ἐπικράτηση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας χαρακτηρίζεται, ὥπως εἶδαμε, ὡς ἀντεπανάσταση.

Ὁ συγγραφέας ἀντιμετωπίζει ὡς ἐνιαῖο σύνολο καὶ γιὰ ὅλη τὴν ἱστορική περίοδο ὅλες τὶς περιοχὲς ὅπου ἐμπεδώνεται ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία, ἄμεση καὶ ἔμμεση. Ἀναφέροντας τὶς μεγάλες περιοχὲς ποὺ συνθέτουν τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια (Βαλκάνια, Μικρὰ Ἀσία, Μέση Ἀνατολή), ὑποστηρίζει ὅτι «καὶ στὶς τρεῖς περιοχὲς οἱ φεουδαρχικὲς κοινωνικὲς σχέσεις λειτουργοῦν κάτω ἀπὸ τὴ δεσποτικὴ μορφή τῆς φεουδαρχικῆς Ἀνατολῆς» (σ. 75). Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ περιοχὲς ποὺ οἱ κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς διαφορὲς τοὺς εἶναι καθοριστικὲς. Ἐχει ἀποδειχτεῖ ὅτι τὰ Βαλκάνια, ἡ σημερινὴ Τουρκία καὶ ἡ βόρεια ἀνατολικὴ Ἀφρική, ὅπου ἐπεκτεινόταν ἡ ἄμεση ἢ ἔμμεση ὀθωμανικὴ κυριαρχία, εἶχαν καθοριστικὲς διαφορὲς μεταξὺ τοὺς, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε διαπιστώνονται ἀπλὰ καὶ μόνο ἀπὸ μιὰ *ex post* ἐρμηνεία. Ὁ Ν. Ψυρούκης, ἀντίθετα, ἀπὸ ὑπερεκτίμηση τῆς πολιτικῆς - κρατικῆς κυριαρχίας, σύμφυτη μὲ τὴ γενικότερη θεωρία του, ἱσοπεδώνει τὶς ἱστορικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν περιοχῶν. Παρακάτω θὰ δοῦμε τί ἐπιπτώσεις προκαλεῖ αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπιση.

Ἀργότερα, συνεχίζει ὁ συγγραφέας, στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, «τὸ ὀθωμανικὸ φεουδαρχικὸ σύστημα ἄρχισε νὰ καταρρέει. Ὁ κύριος παράγοντας γιὰ τὴν ἀποσύνθεση τῆς φεουδαρχικῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητα ἡ ἀδιάκοπη πάλη τῆς ἀγροτιᾶς . . . [ἀλλὰ] καὶ ὁ ἐξωτερικὸς παράγοντας, οἱ ἀνερχόμενες δυνάμεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀποικιοκρατίας» (σ. 66-67)⁹. Ἡ δράση τῶν δύο παραγόντων, τοῦ ἐσωτερικοῦ (τῆς ἀγροτιᾶς) καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ (τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀποικιοκρατίας) εἶναι ἀνταγωνιστική: «... Ἡ πάλη τῶν κολλήγων . . . ἀντικειμενικὰ ἀνοίγε τὸ δρόμο γιὰ τὴν αὐτοδύναμη ἀνάπτυξη . . . [Ἀντίθετα] οἱ ἐνέργειες τῶν ἀνερχόμενων ἀποικιοκρατικῶν δυνάμεων ἀποσκοποῦσαν στὴν ἐνταξὴ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στὴν παγκόσμια καπιταλιστικὴ ἀγορὰ σὰν περιοχὴ τῆς “καπιταλιστικῆς ὑπανάπτυξης”, δηλαδή σὰν περιοχῆς ἀποικιακῶν ὑπερκερδῶν, . . . γεγονὸς [ποὺ μαζὶ μὲ ἄλλα] σήμαινε κτύπημα κάθε ντόπιας ὀλόπλευρης ἀστικῆς ἀνάπτυξης» (σ. 67).

Ἄς παρακάμψουμε πρὸς στιγμὴ τὴ δοξασία περὶ τῆς ἀντικειμενικῆς προοδευτικῆς δράσης τῆς ἀγροτιᾶς, καθὼς καὶ τὸ διαφανιζόμενο ἰδεολόγημα τῆς αὐτοδύναμης ἀνάπτυξης (ποὺ τόσο πολὺ μᾶς ἔχει ταλαιπωρήσει τὰ τελευταῖα χρόνια), γιὰ νὰ καταλάβουμε τί εἶναι αὐτὸ ποὺ ὁ Ν. Ψυρούκης ζητᾷ νὰ μάθει ἀπὸ τὴν ἱστορία. Νομίζω, λοιπόν, ὅτι τὸ ζητούμενο γιὰ τὸν συγ-

9. Τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἀποικιοκρατία ὁ Ν. Ψυρούκης ἀναπτύσσει στὸ *Ἱστορία τῆς ἀποικιοκρατίας* (ἡ αὐγή), Ἀθήνα 1974.

γραφέα συμπεκνώνεται στο έζης έρώτημα: Γιατί δέν έμφανίστηκε καί στην έλληνική κοινωνία άστική ανάπτυξη; Δηλαδή, γιατί δέν πέρασε καί αυτή, συγχρόνως μέ τις εύρωπαϊκές κοινωνίες, στο καπιταλιστικό στάδιο, όπως όρίζει ή σχετική θεωρία; Στο έρώτημα αυτό ο συγγραφέας άπαντᾷ ότι έπειδή πολύ νωρίς, ήδη «άπό τόν 18ο αιώνα . . . πολλαπλασιάζονται τᾶ άποικιακά προνόμια τών λεγόμενων “Μεγάλων Δυνάμεων” στην ‘Οθωμανική Αυτοκρατορία, καί οί υπόδουλοι λαοί της αρχίζουν πιά νά γνωρίζουν γιά τᾶ καλᾶ τὸ διπλό ζυγό: τοῦ ὀθωμανοῦ φεουδάρχη καί τοῦ ξένου άποικιοκράτη (τοῦ δεύτερου σάν έπιδρομή καί οίκονομική βία)» (σ. 68). ‘Η άπάντηση αὐτή συνεπάγεται μέ σαφήνεια ότι τὸ ὀθωμανικό κράτος καί ὁ δυτικός καπιταλισμός, ὁ δεύτερος μέσω τῆς διεθνούς αγοράς καί μέ άποικιοκρατικά μέσα, καταπιέζουν καί εκμεταλλεύονται αντίστοιχα τούς υπόδουλους λαούς, δηλαδή τὴν άγροτιά. ‘Αφοῦ ή άγροτιά—πού στο μανιχαϊστικό διαχωρισμό πού προαναφέρθηκε εἶναι ή κοινωνική δύναμη τῆς «προώθησης»—καταπιέζεται άπό τις δυνάμεις τῆς «πισσοδρόμησης», γίνεται αδύνατο τὸ πέρασμα στο καπιταλιστικό στάδιο, «στην ντόπια ὀλόπλευρη άστική ανάπτυξη» ή στην «αὐτοδύναμη ανάπτυξη» ὥπως καί στην Εὐρώπη. Γιά τὴν άπουσία αὐτοῦ τοῦ σταδίου ανάπτυξης άπό τὴν ιστορική εξέλιξη τῆς ελληνικής κοινωνίας, ἀλλά καί ὀλόκληρης τῆς άνατολικῆς Μεσογείου, υπεύθυνες εἶναι οί άποικιοκρατικές δυνάμεις καί συνεργός τους ή ὀθωμανική φεουδαρχία.

Σήμερα γνωρίζουμε ότι, καί πρὶν ακόμη άπό τὴν ‘Ελληνική ‘Επανάσταση, πραγματοποιήθηκε ὑπολογίσιμη συγκεντρωση έμπορικῶν κεφαλαίων, διαδικασία πού έντάθηκε μετά τὴν ίδρυση τοῦ ελληνικοῦ κράτους. Αὐτὸ φυσικά δέν άναιρεῖ τὸ γεγονός ότι τόσο ή βιομηχανία ὅσο καί οί έμπλεκόμενες στίς σχέσεις παραγωγῆς πού αὐτή προϋποθέτει κοινωνικές τάξεις δέν έμφανίστηκαν σὲ αξιόλογη έκταση παρά πολύ άργότερα, στίς αρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα. ‘Ο Ν. Ψυρούκης θά προσπαθήσει νά ένσωματώσει στο έρμηνευτικό του σχῆμα αὐτὴ τὴν άναμφισβήτητη ιστορική πραγματικότητα. Θά ὑποστηρίξει ότι σὲ ὅλες τις περιοχές πού εκτείνεται ή ‘Οθωμανική Αυτοκρατορία, ἀδιακρίτως κοινωνικῶν καί οίκονομικῶν διαφορῶν «τὸ κεφάλαιο άνήκει καί ἐλέγχεται άπό τὸ βιομήχανο τῆς καπιταλιστικῆς δύσης . . . [ένῶ οί ἴδιες περιοχές] γίνονται άγροτικά εξαρτήματα τοῦ ξένου βιομηχανικοῦ κεφαλαίου» (σ. 75). Οί έμποροι εἶναι οί ένδιάμεσοι, οί «μεταπράτες» πού «διαδραματίζουν . . . σημαίνοντα ρόλο στην οίκονομική ὑποδούλωση τῆς πατρίδας τους άπό τὸ ξένο κεφάλαιο» (σ. 82). Αὐτοί αποτελοῦν τὴν «ὕλική βάση τῶν καθεστώτων ὑποτελείας, πού δημιουργήθηκαν τὸ 19ο αἰώνα στίς βαλκανικές χῶρες» (σ. 84)¹⁰. ‘Επειδή, λοιπόν, τὸ κεφάλαιο ἐλέγχεται άπό τούς ξένους καί άφοῦ καί οί ντόπιοι κεφαλαιούχοι εἶναι πράκτορες εξυπηρέτησης τῶν

10. Βλ. Ν. Ψυρούκη, *Τὸ νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Ἀθήνα 1974.

ξένων συμφερόντων, ἐμποδίζεται κάθε ἀνάπτυξη τῆς διαδικασίας ἐκβιομηχάνισης. Ἔτσι οἱ ἀποικιοκρατούμενες χώρες ὑποτάσσονται στὴ θέληση καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ ξένου καὶ τοῦ ντόπιου «μεταπρατικοῦ» κεφαλαίου καὶ μετατρέπονται σὲ ἀγροτικά ἐξαρτήματα τῶν «πλούσιων χωρῶν».

Ὡς ἐδῶ ἡ ἐκλογίκευση τῆς θεωρίας τῶν ἱστορικῶν σταδίων ἔχει ἤδη συντελεστεῖ, τουλάχιστον στὰ βασικά της σημεῖα. Συνοψίζω: Ἡ διάμεση φάση μεταξὺ φεουδαρχίας καὶ καπιταλισμοῦ ποὺ ἐμποδίζει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν πρώτη στὸν δεύτερο ἔχει τὴν ἀπώτερη αἰτία της στὴ φεουδαλικὴ ἀντεπανάσταση ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία. Ὁ ἀντιδραστικὸς χαρακτήρας τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ἐμπόδισε τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, προκαλώντας τὸ μαρασμὸ τῶν βιοτεχνικῶν καὶ πνευματικῶν κέντρων. Ἀργότερα οἱ ἀποικιοκρατικὲς δυνάμεις τοῦ καπιταλιστικοῦ κέντρου θὰ συνεχίσουν μὲ νέους ὅρους τὴν καθυστέρηση ποὺ ἔχει ἐπιβληθεῖ στοὺς λαούς, ἐπιβάλλοντάς τους περιφερειακὸ οἰκονομικὸ ρόλο στὴ διεθνὴ ἀγορὰ καὶ διατηρώντας τὸν ἀγροτικὸ χαρακτήρα στὶς κοινωνίες τους· δηλαδὴ ἐπιβάλλοντας οἰκονομικὴ στασιμότητα. Βασικὸς σύμμαχος τῆς ἀποικιοκρατίας εἶναι οἱ «μεταπράτες ἔμποροι» ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ὕλική βάση τῶν καθεστώτων πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ὑποτελείας ποὺ θὰ δημιουργηθοῦν στὴ συνέχεια, τὸ 19ο αἰῶνα. Τὸ ρόλο ποὺ κατεῖχαν οἱ καπιταλιστικὲς δυνάμεις τοῦ κέντρου ὡς ἀποικιοκρατικὲς θὰ τὸν συνεχίσουν καὶ θὰ τὸν ὀλοκληρώσουν ἀργότερα, ἀρκετὰ μετὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ὡς ἱμπεριαλιστικὲς, στηριζόμενες στὶς ντόπιες ὑποτελεῖς τους δυνάμεις, αὐτὲς ποὺ ἐλέγχουν τὸ ἐλληνικὸ κράτος (σ. 87 κέ.).

Ὁ Ν. Ψυρούκης διαμορφώνει τὸ ἐρμηνευτικὸ του σχῆμα ὡς ἐξῆς: Ὑποθετεῖ καταρχὴν μιὰ γενικὴ θεωρία, τὴ θεωρία τῶν ἱστορικῶν σταδίων. Ἀλλὰ δὲν σταματᾷ ἐκεῖ. Γιά γενικότερους πολιτικούς λόγους, ἀνεξάρτητους ἀπὸ τὴν ἱστορία, προσθέτει στὴ θεωρία τῶν σταδίων τὸ νεότερο θεωρητικὸ σχῆμα ποὺ ἀναφέρεται στὶς σχέσεις τῶν χωρῶν τοῦ καπιταλιστικοῦ κέντρου μὲ ἐκεῖνες τῆς «ὑπανάπτυκτης περιφέρειας». Τὸ σχῆμα αὐτό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀμφίβολη ἀξία του, προσρίζεται νὰ ἐρμηνεύσει τὴ σημερινή κατάσταση χωρῶν τοῦ «τρίτου κόσμου». Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σχῆμα ὁ Ν. Ψυρούκης ἀποσπᾷ τὴν ἐρμηνευτικὴ του προϋπόθεση, μιὰ ὀλόκληρη ἱστορικὴ περίοδο, τὴν ἀποικιοκρατίαν, τὴν ὁποία ἐμβάλλει στὴ γενικὴ θεωρία του — ὡς ἐνδιάμεση φάση μεταξὺ φεουδαρχίας καὶ καπιταλισμοῦ.

Τὸ σκεπτικὸ τοῦ Ν. Ψυρούκη εἶναι τελικὰ ἀπλό. Μὲ βάση τὴ γενικὴ θεωρία τῶν ἱστορικῶν σταδίων καὶ ἐρήμην τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας θεωρεῖ δεδομένο τὸν φεουδαλικὸ χαρακτήρα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὸ τέλος ὅμως τοῦ 18ου αἰῶνα, ποὺ ἐντείνονται κάποια φαινόμενα ἀνάπτυξης ἐμπορευματικῶν σχέσεων, ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ ποὺ ἐμφανί-

ζονται με κάποια έκταση τα πρώτα φαινόμενα της εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας, υπάρχει ένα κενό που δεν είναι ούτε φεουδαρχία ούτε βιομηχανικός καπιταλισμός. Το «ιστορικό κενό» μεταξύ των δύο σταδίων θέτει σε κατάσταση αναξιπιστίας τη γενική θεωρία των σταδίων, που όμως στο επίπεδο της πολιτικής ιδεολογίας είναι απολύτως απαραίτητη στο συγγραφέα, γιατί μόνο με αυτήν μπορεί να επικαλείται το νομοτελειακό πέρασμα στο σοσιαλισμό και την αντικειμενικότητα της ιστορικής τάσης προς αυτή την κατεύθυνση. 'Ανάμεσα στην ιστορική πραγματικότητα, στην οποία τον οδηγεί το κενό μεταξύ των δύο σταδίων, και στην πολιτική του ιδεολογία θα διαλέξει τη δεύτερη: 'Αντί να ασχοληθεί με την ίδια την ιστορική πραγματικότητα, θα καταφύγει στην εκλογίκευση του ιστορικού κενού που συνιστά ή απουσία εκβιομηχάνισης. 'Ετσι θα εξηγήσει την απουσία των κοινωνικών προϋποθέσεων για το πέρασμα στο στάδιο του σοσιαλισμού—όπως επιβάλλει η γενική θεωρία—είσάγοντας την έννοια της άποικιοκρατίας, η οποία ως ιστορική περίοδος καλύπτει το κενό μεταξύ φεουδαρχίας και βιομηχανικού καπιταλισμού. 'Η άποικιοκρατία είναι το έρμηνευτικό αίτιο που οδηγεί στην απουσία εκβιομηχάνισης της νεοελληνικής κοινωνίας και συγχρόνως η ενδιάμεση φάση που, στο επίπεδο της γενικής θεωρίας, παρεμβάλλεται μεταξύ των σταδίων της φεουδαρχίας και του καπιταλισμού. 'Ετσι προσαρμόζεται η ιστορική πραγματικότητα για να διασωθεί η θεωρία.

'Η άποικιοκρατία ως έρμηνευτικό κλειδί για την ιδιαιτερότητα της νεοελληνικής κοινωνίας στηρίζεται ωστόσο, στο σχήμα του Ν. Ψυρούκη, σε ένα πρωταρχικό λάθος: 'Ο συγγραφέας αντιμετωπίζει την οθωμανική επικράτεια ως ένατιο κοινωνικό και οικονομικό χώρο και επομένως ταυτίζει τις περιοχές που υπέστησαν άποικιοκρατικές επιδράσεις με εκείνες που δεν αντιμετώπισαν ποτέ ιστορικά αυτή την τύχη. Συγκεκριμένα, ταυτίζει στην ιστορική του εξέταση τη βόρειο 'Αφρική με τα Βαλκάνια, την αίγυπτιακή με την ελληνική κοινωνία. Συγχρόνως θεωρεί την άποικιοκρατία βασική αιτία για τη δημιουργία «καθεστώτων υποτέλειας» στην 'Ελλάδα του 19ου αιώνα. Στο σκεπτικό αυτό ενσωματώνει και τους όρους «μεταπρατισμός» και «ξενοκρατία». Με βάση αυτό το έρμηνευτικό σχήμα, όλα τα ζητήματα, τα έρωτήματα και οι αναζητήσεις για την ιστορία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, τουλάχιστον από το 18ο αιώνα μέχρι σήμερα, βρίσκουν την τελική έρμηνεία τους και την όριστική απάντησή τους μόνον εφόσον φύγουμε από τη συγκεκριμένη («περιφερειακή») κοινωνία και μεταθέσουμε την προβληματική μας έξω από αυτήν, στη δράση του καπιταλιστικού κέντρου: αρχικά με τη μορφή της άποικιοκρατίας, αργότερα με τη μορφή του ιμπεριαλισμού. Μόνο που αυτή η μετάθεση καθιστά την ελληνική ιστορία αντικείμενο χωρίς νόημα.

Τελειώνοντας θα υπενθυμίσω ότι ο Ν. Ψυρούκης έμφανίζεται δυναμικά

στή σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία λίγα χρόνια μετά το 20^ο συνέδριο του Κ. Κ. Σοβιετικής Ένωσης. Θα υπενθυμίσω ακόμη ότι, από τον Έμφύλιο Πόλεμο, ή ιμπεριαλιστική επιβολή της Αγγλίας πρώτα και των ΗΠΑ αργότερα στην ελληνική κοινωνία είναι κραυγαλέα και αίματηρή. Το συνολικό αυτό γεγονός επιβάλλει με τον τρόπο του μια ιδεολογική και πολιτική θέση σε όλα τα ρεύματα και τις τάσεις της αριστεράς, ενώ αποτυπώνεται στο κάθε ένα σύμφωνα με τις δικές του πολιτικές επιλογές και ιδεολογικές απεικονίσεις. Η πολιτική ιδεολογία που συνοψίζεται στην αντιϊμπεριαλιστική στάση με εθνικοαπελευθερωτικό περιεχόμενο, τότε ακόμη —στις δεκαετίες 1950, 1960— επιβεβαιώνεται από τις νίκες των εθνικών επαναστάσεων (Βιετνάμ 1954, Τυνησία 1957, Κούβα 1960, Αλγερία 1962 κτλ.).

Αυτή την ιδεολογική και πολιτική θέση απέναντι στον ιμπεριαλισμό, ο Ν. Ψυρούκης, αφού την ανάγει σε θεωρία, την προβάλλει στο παρελθόν για να τη νομιμοποιήσει. Έτσι, μέσα από μια διαδικασία αυτοβεβαίωσης οδηγείται σε μια έρμηνεία άσχετη με την ιστορική πραγματικότητα και συνεπώς πέρα από την επιστήμη της ιστορίας.

II

Οι έργασίες του κοινωνιολόγου Κ. Τσουκαλά είναι γνωστές. Έδω θα αναφερθώ στη βασική μελέτη του *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 - 1922)*, (Αθήνα 1977, πρόλογος Ν. Γ. Σβορώνου). Το βιβλίο αυτό την εποχή της έκδοσής του τροφοδότησε πολλές και ποικίλες συζητήσεις στο χώρο των επαγγελματιών ιστορικών, αλλά και πέρα από αυτούς, σε κύκλους που ή ιδεολογική και πολιτική τους τοποθέτηση δημιουργούσε την ανάγκη για νέου τύπου ιστορικούς προβληματισμούς. Αυτό το καταρχήν θετικό πολιτιστικό γεγονός (ανεξάρτητα από την έκβασή του) περιορίστηκε κυρίως στο πεδίο του προφορικού λόγου και για τουτό είναι αδύνατο να αναπαραχθεί σήμερα.

Στην περίπτωση του Κ. Τσουκαλά, όπως και του Ν. Ψυρούκη, το κίνητρο για την ένασχόληση με την ιστορία δεν είναι στενά επαγγελματικό. Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε καταρχήν ένα σύνθετο και κατά πολύ δυναμικότερο κίνητρο, την πολιτική ιδεολογία. Έδω πρέπει να διευκρινίσω ότι οι πολιτικές αναφορές των δύο μελετητών δεν συμπίπτουν, και αυτό ανεξάρτητα από τις ευρύτερες ιδεολογικές τους συμπτώσεις, οι οποίες απορρέουν από την κοινή θεωρητική τους αφετηρία.

Ο Κ. Τσουκαλάς διατυπώνει με σαφήνεια, ήδη από την πρώτη φράση του κειμένου του, το γενικό θεωρητικο-ερμηνευτικό του πλαίσιο: «Ο σύγ-

χρονος ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός έχει χαρακτήρα περιφερειακό... 'Ο εξαρτημένος... χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας από τις δυνάμεις του καπιταλιστικού κέντρου, καθορίζει, έδω και έναμιση αιώνα, τη διαδικασία της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής της ανάπτυξης.

»Από την άποψη αυτή, δέν υπάρχει τίποτα τó περίεργο στη διαδικασία "ανάπτυξης της υπανάπτυξης" που συναντάμε στην Έλλάδα και τη συνακόλουθη έμπλοκή τών παραγωγικών της δυνάμεων: άργος ρυθμός έκβιομηχάνισης, ολοκληρωτική σχεδόν υπαγωγή τού ντόπιου κεφαλαίου στους μηχανισμούς που επιβάλλει τó παγκόσμιο κεφάλαιο, μόνιμα έλλειμματικό έμπορικό ισοζύγιο... Πρόκειται για τά τυπικά γνωρίσματα... μέσα στην επίπονη διαδικασία βαθμιαίας ένσωμάτωσης τών χωρών της περιφέρειας στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά...» (σ. 15). 'Ο εξαρτημένος χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας και οι συνθήκες σύνδεσής της με τη διεθνή αγορά διαμορφώνουν μια «δύσμορφη» κοινωνική δόμηση, δυσμορφία κοινωνική της όποιας οι αίτιες είναι «έξωγενείς και ανάγονται στον 19ο αιώνα» (σ. 18). Με αυτό τó σκεπτικό διατυπώνεται και ή θεμελιακή υπόθεση της μελέτης: «... 'Ο βασικός καθοριστικός παράγοντας στη διαδικασία διαμόρφωσης τών "παραμορφωμένων" και άτυπων δομών τού νέου κράτους, πρέπει νά αναζητηθεί στην έσωτερική άθρωση ανάμεσα στην ανάπτυξη τών ελληνικών μεταπρατικών κοινωνικών στρωμάτων τού έξωτερικού από τη μια μεριά, και τις σχέσεις του με τις δομές τού ίδιου τού ανεξάρτητου κράτους από την άλλη» (σ. 19).

'Ο Κ. Τσουκαλάς, όπως και ό Ν. Ψυρούκης, θά αναζητήσει την άρχική αίτία, τó ιστορικό εκείνο προηγούμενο που δόγηγε την ελληνική κοινωνία στην εξάρτηση. Την αίτία αυτή την έντοπίζει στο 17ο αιώνα και τη βλέπει νά εκφράζεται με «τó καθεστώς τών διομολογήσεων [τó όποιο] παρείχε στον εύρωπαϊκό καπιταλισμό ένα μόνιμο μέσο οικονομικής διείσδυσης» στην 'Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ αντίθετα στερούσε «την οικονομική και νομική ασφάλεια» στους ντόπιους επιχειρηματίες (σ. 273-274). Παρά τη μεγάλη σημασία που άποδίδει ή μελέτη στο καθεστώς τών διομολογήσεων, έξηγεϊ τις αίτιες έπιβολής αυτού τού καθεστώτος άπλά και μόνο με την τάση της όθωμανικής κεντρικής έξουσίας «νά προμηθεύεται εύρωπαϊκά είδη πολυτελείας» (σ. 273). Είναι βέβαια μεγάλος ό πειρασμός νά αναρωτηθεί κανείς για την κοινωνική έκταση της κατανάλωσης και την οικονομική σημασία αυτών τών ειδών πολυτελείας, για τόν ύγκο και την άξία τους. Δυστυχώς ό συγγραφέας δέν άναφέρει κανένα παρόμοιο στοιχείο, έστω κάποιες υποθέσεις, ούτε καν λίγες νύξεις. Καί αυτό παρά τó γεγονός ότι οι διομολογήσεις έχουν ιδιαίτερο βάρος στη διαμόρφωση της γενικής έρμηνευτικής του κατασκευής: Για τόν Κ. Τσουκαλά τó καθεστώς τών διομολογήσεων είναι μια «ιδιáιτερη άποικιοποίηση» και συγχρόνως τó «ιστορικό προανάκρουσμα της έπεκτα-

τικῆς τάσης τῶν καπιταλιστικῶν δυνάμεων, πού ἀργότερα πῆρε τὴ μορφή τοῦ γενικοῦ ἀποικισμού» (σ. 274).

Ὁ «γενικός ἀποικισμός» τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας ἀπὸ τὶς ξένες καπιταλιστικὲς δυνάμεις εἶναι κοινὸς στὴν ἐρμηνευτικὴ τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ καὶ τοῦ Ν. Ψυρούκη. Καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἰσχύουν γιὰ τὸν πρῶτο αὐτὰ πού ἀναφέρθηκαν γιὰ τὸν δεύτερο, σχετικὰ μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ χρῆση τῆς ἀποικιοκρατίας ὡς ἐνδιάμεσης φάσης μεταξὺ τῶν σταδίων τῆς φεουδαρχίας καὶ τοῦ καπιταλισμοῦ. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε ὥστόσο καλότερα τὸ κεντρικὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε στὴ μελέτη του τὶς κοινωνικὲς ὑποδοχὲς τῆς «ἀποικιοποίησης» τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας. Δηλαδή νὰ δοῦμε ποιοὶ ἦταν οἱ ἐνδιάμεσοι κοινωνικοὶ φορεῖς στὶς ἀποικιοκρατούμενες κοινωνίες πού στήριζαν καὶ ταυτίστηκαν μὲ τὶς ἀποικιοκρατικὲς δυνάμεις. «... Ἡ ἀστικὴ τάξη πού ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸ 1780 ὡς τὸ ... 1820 ἀποτελεῖ βασικὰ τὸ προανάκρουσμα μιᾶς ἐθνικῆς ἀστικῆς τάξης» (σ. 278), πού ὅμως γιὰ νὰ ἐπιζήσει θὰ ὑποκύψει «... στὶς ἐπιταγὲς τῆς διεθνοῦς ἀγορᾶς» (σ. 337). Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς τάξης αὐτῆς εἶναι ὅτι «ἀσκοῦσε τὶς δραστηριότητές της κυρίως ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, στὸν ὅποιο ἢ ἴδια θεωροῦσε ὅτι ἀνῆκε σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο» (σ. 21). Πρόκειται βέβαια γιὰ τοὺς Ἕλληνες παρόικους, τῶν ὁποίων ὁ ρόλος —ὅπως καὶ γιὰ τὸν Ν. Ψυρούκη— δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ «τῶν ἄμεσων ἐπίκουρων τοῦ μεγάλου εὐρωπαϊκοῦ κεφαλαίου στὶς χῶρες πού εἶχαν ἀποικίσει οἱ μειονότητες αὐτές», καὶ μάλιστα «ἀκριβῶς μὲ τὸ σκοπὸ αὐτό» (σ. 21-22). Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ ὁ συγγραφέας ὁδηγεῖται νὰ μελετήσει τὶς παροικίες τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ρωσίας, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ὅσες ἀκόμα ἐμπίπτουν στὸ ἐρμηνευτικὸ του σχῆμα, ἀλλὰ ὅχι ἐκείνες τῆς κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Εὐρώπης (σ. 286), πού ἐμφανῶς τὸ ἀνατρέπουν. Δυστυχῶς ὅμως ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα τὶς θέλει καὶ αὐτὲς παροικίες κεφαλαιούχων τῆς διασπορᾶς. Ἀλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας θὰ ὑποστηρίξει πιὸ κάτω ὅτι οἱ λειτουργίες τοῦ ἑλληνικοῦ μεγάλου κεφαλαίου εἶναι κοινὲς ὡς πρὸς τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἑδρα του (σ. 341).

Στὴ μελέτη τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ οἱ λειτουργίες τοῦ ἑλληνικοῦ μεγάλου κεφαλαίου ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικόν: συγκεντρώνονται «σὲ δραστηριότητες πού δὲν εἶναι παραγωγικὲς ἀλλὰ εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξη τῶν σχέσεων παραγωγῆς στὴν Ἑλλάδα» (σ. 341). Καὶ φυσικὰ ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρας τῆς τάξης τῶν κεφαλαιούχων δὲν ἀπορρέει ἀπὸ σχέσεις ἐκμετάλλευσης μὲ μιὰ «ἰθαγενῆ [ἑλληνικὴ] ἐργατικὴ δύναμη» (σ. 373). Ὡστόσο, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἕλληνες κεφαλαιῶχοι τῆς διασπορᾶς δὲν ἐμπλέκονται στὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων παραγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ρόλος τους εἶναι ἡγεμονικός: Αὐτοὶ συστήνουν τὴν οἰκονομικὰ κυρίαρχη τάξη στὴν ἑλληνικὴ

κοινωνία (σ. 373-374)¹¹. Ἡ μελέτη τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ ἀναφέρεται, λοιπόν, σὲ μιὰ τάξη ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένη στὴ διεθνή ἀγορά, ὄργανο ἐπιβολῆς τῶν συμφερόντων τοῦ καπιταλιστικοῦ κέντρου στὶς χώρες τῆς περιφέρειας, ὅπου εἶναι ἐγκατεστημένη καὶ συσσωρεύει τὸ (χρηματικό της) κεφάλαιο, π.χ. στὴ νότια Ρωσία ἢ καὶ στὴν Αἴγυπτο. Μολοντοῦτο ἀσχετῇ τὴν κυριαρχία της στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία.

Θὰ παρακάψω τὸν ὑποτιμητικὸ καὶ μὲ λανθάνουσες ἡθικολογικὲς ἀποχρώσεις τόνο ποὺ δίνει ὁ συγγραφέας ὡς πρὸς τὴν ἐνσωμάτωση στὴ διεθνή ἀγορά, τόνος μέσω τοῦ ὁποίου ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὑπῆρξε ἱστορικὰ καὶ μιὰ ἄλλη δυνατότητα οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, χωρὶς διεθνή ἀγορά. Αὐτὸ ποὺ κυρίως ἐνδιαφέρει εἶναι τὸ παράδοξο, ὁμολογουμένως, καὶ πρωτότυπο γεωγραφικὸ διαζύγιο μεταξὺ τῆς κυρίαρχης τάξης καὶ τῆς κυριαρχούμενης κοινωνίας. Μάλιστα ὁ συγγραφέας ὁλοκληρώνει αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία μὲ μιὰ συμπληρωματικὴ: Σὲ κάποιον σημεῖο, ἀναφερόμενος στὸ κράτος, θὰ πεῖ ὅτι στὴν Ἑλλάδα «δὲν ὑπῆρχε ντόπια κυρίαρχη τάξη, ἀρθρωμένη γύρω ἀπὸ τὶς παραγωγικὲς δραστηριότητες», ἀλλὰ μιὰ «κρατικὴ ἀστικὴ τάξη» (σ. 225). Καὶ αὐτὴ ἡ «κρατικὴ ἀστικὴ τάξη» ὅπως καὶ ἡ «κυρίαρχη» δὲν «συμμετέχει ἄμεσα στὶς ἐσωτερικὲς [ἐλληνικὲς] παραγωγικὲς διαδικασίες», ἀλλὰ οἰκοδομήθηκε γύρω ἀπὸ τὸν κρατικὸ μηχανισμό μέχρι τὸ τελευταῖο πέμπτο τοῦ 19ου αἰώνα (σ. 244). «Ὅμως, ἂν ὅλες οἱ ἐλληνικὲς ἡγεμονικὲς κοινωνικὲς τάξεις καὶ στρώματα δὲν συμμετέχουν στὶς παραγωγικὲς διαδικασίες ποὺ ἀναπτύσσονται στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, τότε μέσω ποιῶν ὑλικῶν ὄρων ἀναπαράγονται;

Πρὶν ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα ἃς παρακολουθήσουμε τὸ σκεπτικὸ τῆς μελέτης: «... Ἡ ἔγγειος πρόσοδος, τὰ κυκλώματα τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ κυρίως τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, ἡ τοκογλυφία, καὶ ἡ χρησιμοποίηση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ γιὰ ἄμεση κερδοσκοπία κάθε εἶδους εἶναι μορφὲς ποὺ περιθωριακὰ μόνον θεμελιώνονται στὴν ἐκμετάλλευση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας». (σ. 244, βλ. καὶ σ. 374). Ἐδῶ τὸ αὐτονόητο ποὺ ὑπαγορεύει ἡ ἰδεολογία (ὁ ὀρθολογισμὸς) κρύβει τὸ ἱστορικὸ πραγματικὸ (ποὺ δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ ὀρθολογικό). Πράγματι στὸν ἐλληνικὸ 19ο αἰώνα οἱ μισθωτὲς σχέσεις ἐργασίας εἶναι φαινόμενο μὲ περιθωριακὸ χαρακτήρα. Αὐτὸ ὅμως δὲν συνεπάγεται μὲ κανένα τρόπο ὅτι, σὲ μιὰ ἀγροτικὴ κοινωνία ὅπως ἡ ἐλληνικὴ τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ μόνες δυνατὲς σχέσεις ἰδιοποίησης τοῦ παραγόμενου πλεονάσματος εἶναι οἱ μισθωτὲς σχέσεις. Κάτι τέτοιο ἄλλωστε δὲν ἔχει συμβεῖ σὲ καμιά

11. Συχνὰ στὸ κείμενό του ὁ Κ. Τσουκαλᾶς χαρακτηρίζει τὴν οἰκονομικὰ κυρίαρχη τάξη, ἀστικὴ. Ἀποτελεῖ ὅμως ἀκράϊο ἀναχρονισμὸ τὸ νὰ ἀποδίδεται ἀστικὸς χαρακτήρας στοὺς Ἕλληνες ἐμπόρους, πλοιοκτῆτες κτλ., καὶ μάλιστα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, γιὰ τὸ ὅρος ἀστικὴ τάξη παραπέμπει σὲ μιὰ συγκεκριμένη κοινωνικὴ σχέση μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἐργατικὴ, ποὺ στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία ἐμφανίζεται περίπου 100 χρόνια ἀργότερα.

ἀγροτική κοινωνία. Ἄν ὁ συγγραφέας ἐπικαλεῖται τὴν αὐτονόμητη περιθωριακή σημασία τῶν μισθωτῶν σχέσεων στὸν ἐλληνικὸ 19ο αἰῶνα εἶναι γιὰ ἓναν λόγο: Γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ἐξ ἀντιδιαστολῆς τὴν περιθωριακή σημασία, δηλαδή τὸν μὴ προσδιοριστικὸ χαρακτήρα, τῆς ἴδιας τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ ὅ,τι αὐτὴ συνεπάγεται, φορολογία, ἐμπόριο κτλ. Συνάγεται λογικὰ ὅτι ἡ διαδικασία συσσώρευσης χρηματικοῦ κεφαλαίου στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία εἶναι φαινόμενο ἐξίσου περιθωριακό.

Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή, ἡ φορολογία καὶ τὸ ἐμπόριο δὲν εἶναι ἄγνωστα στὸ συγγραφέα καὶ γιὰ τοῦτο δὲν λείπουν ὡς ἀναφορὲς ἀπὸ τὴ μελέτη (βλ. σ. 85-96). Μόνο ποὺ αὐτὴ ἡ πραγματικότητα τοῦ ἐλληνικοῦ 19ου αἰῶνα—ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάλυση γιὰ τὴν ἀγροτικὴ μετανάστευση ποὺ θὰ δοῦμε παρακάτω—δὲν τροφοδοτεῖ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐρμηνευτικοῦ σχήματος τῆς ἐργασίας του παρὰ μόνο μὲ τὴν περιθωριοποίησή της. Ὁ περιθωριακὸς χαρακτήρας ποὺ ἀποδίδεται στὴν ἐνδογενὴ διαδικασία συσσώρευσης εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση ὥστε ἡ «κυρίαρχη τάξη» νὰ παίξει τὸ ρόλο ποὺ τῆς δίνει ὁ συγγραφέας στὴν ἐρμηνευτικὴ του κατασκευὴ μὲ λογικοφανὴ τρόπο. «... Ἡ πολιτικοδιοικητικὴ παραμόρφωση ποὺ χαρακτηρίζει τὸ σύνολο τῆς ἐλληνικῆς ἀστικῆς δομῆς [τὸ 19ο αἰῶνα] εἶναι, σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἡ συνάρτηση τῆς ροῆς τῶν κεφαλαίων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς κοινωνότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ... [Ἡ χρηματοδότηση αὐτὴ] εἶχε σὰν ἄμεσο ἀποτέλεσμα τὴ διήθηση μιᾶς σημαντικῆς μάζας χρημάτων, στὸ πλαίσιο ἐνὸς προκαπιταλιστικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ἡ χρησιμοποίηση αὐτῶν τῶν ἀγοραστικῶν μέσων σὲ μὴ παραγωγικὲς ἢ ἔστω κερδοσκοπικὲς δραστηριότητες, βρίσκεται στὴ βάση τῆς δημιουργίας τῶν εὐρύτατων στρωμάτων, τῶν εἰσοδηματιῶν καὶ τῶν ὑπαλλήλων... Ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας [διάβαζε ἀγροτικοῦ πλεονάσματος] ποὺ ἀπαιτήθηκε γιὰ νὰ συγχροτηθοῦν τὰ ἀστικὰ καὶ μικροαστικὰ στρώματα [στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία] συσσωρεύονται κάπου ἄλλου, σὲ ἕναν ἄλλο χῶρο, σὲ μιὰν ἄλλη κοινωνία: στὴ μεσογειακὴ περιφέρεια ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ μεγάλες ἀποικιακὲς δυνάμεις, καὶ οἱ ἀναγκαῖοι συνεργοὶ τους» (σ. 245, γιὰ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ βλ. σ. 227-228 καὶ 373-374).

Θὰ ἀπαντήσω στὸ ἐρώτημα ποὺ ἐκκρεμεῖ συνοψίζοντας συγχρόνως τὴ λογικὴ τῆς ἐρμηνευτικῆς κατασκευῆς ποὺ ἐξετάζουμε: Ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή, ἡ φορολογία καὶ τὸ ἐμπόριο δὲν τροφοδοτοῦν μὲ τὸ πλεόνασμα καὶ τὰ κέρδη ἀντιστοίχως τὸ κόστος ἀναπαραγωγῆς τῶν μὴ παραγωγικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων τῆς πόλης, παρὰ μόνο περιθωριακά. Πῶς ζεῖ, λοιπόν, καὶ μὲ ποιὰ ὕλική - οἰκονομικὴ βάση ἀναπαράγεται ὁ μὴ παραγωγικὸς πληθυσμός; Σύμφωνα μὲ τὸν Κ. Τσουκαλᾶ, ἀναπαράγεται ἀπὸ τὰ κεφάλαια ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ ὅπου εἶναι ἐγκατεστημένη ἡ «κυρίαρχη τάξη» τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ἄρα τὰ κεφάλαια ποὺ διοχετεύει στὴν Ἑλλάδα ἡ «κυρίαρχη τάξη» εἶναι ἡ οἰκονομικὴ προ-

υπόθεση άσκησης τής κυριαρχίας της. Συνεπάγεται ότι διαμεσολαβητής των σχέσεων κυριαρχίας τής ήγεμονικής αλλά ξενιτεμένης τάξης προς την ελληνική κοινωνία είναι ή «κρατική άστική τάξη». Όπότe προκύπτει ό κυρίαρχος ρόλος του κράτους στη «δημιουργία των εύρύτατων στρωμάτων των εισοδηματιών και των υπαλλήλων». Συνεπάγεται ακόμη ότι, μέσω του μηχανισμού χρηματοδότησης, ή «κυρίαρχη τάξη» τής ελληνικής κοινωνίας μεταφέρει στην Ελλάδα κάποιο πλεόνασμα που παράγουν αγρότες τής Αιγύπτου, τής νότιας Ρωσίας κτλ., με το όποιο πληρώνει το κόστος τής διαμόρφωσης εύρύτατων παρασιτικών κοινωνικών στρωμάτων. Σε αυτή τη σχέση χρηματοδότησης έντοπίζονται στη μελέτη οι σχέσεις εξάρτησης και συγχρόνως οι αιτίες τής «δύσμορφης πολιτικής και κοινωνικής» δόμησης τής ελληνικής κοινωνίας. Η χρηματοδότηση από την «κυρίαρχη τάξη» των μη παραγωγικών κοινωνικών στρωμάτων στην Ελλάδα άποκτά στη μελέτη καθοριστική σημασία για τη διαμόρφωση του έρμηνευτικού σχήματος. Άλλά αυτό άπαιτεί νά συσκοτιστεί ή σημασία τής φορολογίας ως κρατικού έσόδου· το ίδιο ισχύει και για τον έσωτερικό δανεισμό. Στο ίδιο σκεπτικό θά έντάξει ό Κ. Τσουκαλάς και την ιδιαίτερη χρηματοδότηση των σχολικών μηχανισμών (σ. 491). Όρισμένες σκέψεις που διατυπώνει ό συγγραφέας σχετικά με το έλλειμμα του έμπορικού ισοζυγίου στην Ελλάδα το 19ο αιώνα (σ. 230-234) και ό υπερεκαταναλωτισμός που υπαινικτικά προτάσσεται δέν έπαρκούν για νά στηρίξουν τη σημασία που άποδίδεται στη ροή κεφαλαίων από το έξωτερικό. Η σημασία τής χρηματοδότησης αυτής θά μπορούσε νά έντοπιστεί καταρχήν γενικά άν συγκρίναμε το σύνολο των έσόδων του κράτους με το μέγεθος τής χρηματοδότησης από το έξωτερικό. Πρόκειται για στοιχεία γνωστά και όρισμένα από αυτά, όπως ή φορολογία, παρατίθενται σε άλλες σελίδες του βιβλίου (σ. 88). Άλλά το πρόβλημα βρίσκεται άλλοι. Η συσκότιση των κάθε είδους κρατικών έσόδων είναι ή λογική προϋπόθεση για νά τοποθετηθεί στο περιθώριο τής μελέτης ή έγγεια πρόσδοδος και έντέλει ή ίδια ή παραγωγή. Μόνο έτσι ή χρηματοδότηση μπορεί νά άναχθεί σε καθοριστικό οικονομικό μηχανισμό και μέσω αυτού ή ελληνική κυριαρχούμενη κοινωνία μπορεί νά συνδεθεί με την ξενιτεμένη αλλά «κυρίαρχη τάξη» συγχρόνως και οι δύο μαζί με το καπιταλιστικό κέντρο.

Στο έρμηνευτικό σχήμα που εξετάζουμε, ή ήγεμονία τής «κυρίαρχης τάξης» άσκειται με κρατικούς - πολιτικούς όρους και μόνο. Πρόκειται δηλαδή για μιá κυριαρχία έξω και πέρα από τις σχέσεις παραγωγής, που στηρίζεται άποκλειστικά στον έλεγχο του κράτους, φυσικά χωρίς κανένα οικονομικό όφελος για την «κυρίαρχη τάξη». Άντίθετα ή τάξη αυτή, σε συνδυασμό με τις δικές της άνάγκες, χρηματοδοτεί την κυριαρχούμενη κοινωνία. Βέβαια με ένα τέτοιο σκεπτικό είναι λίγο δύσκολο νά ισχυριστεί ό όποιοσδήποτε ότι ή ελληνική κοινωνία είναι ή εξαρτημένη πλευρά. Μάλλον

ἡ κυρίαρχη τάξη ἐμφανίζεται σὰν ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία.

Ἀνάμεσα στὶς πολλὰς ἀπορίες ποὺ προκαλεῖ ἡ ἐρμηνευτικὴ κατασκευὴ ποὺ ἐξετάζουμε, μία τίθεται μὲ ἔμφαση. Ποιὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ, ἐνῶ ἡ κυρίαρχη τάξη δὲν ἔχει κανένα οἰκονομικὸ συμφέρον, ὥστόσο χρηματοδοτεῖ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τὴ διαμόρφωση τῶν παρασιτικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων στὴν Ἑλλάδα; Ἡ ἀπάντηση ἔρχεται ἀβίαστα: «... Ἡ μεταπρατικὴ ἀστική τάξη τοῦ ἐξωτερικοῦ [καὶ κυρίαρχη στὴν Ἑλλάδα] σὲ πλήρη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ἀστικοποιημένη καὶ διψασμένη γιὰ γνώσεις καὶ κουλτούρα, βρισκόταν σὲ σχετικὴ ἀδυναμία νὰ ἀναπαραχθεῖ ἐσωτερικά» (σ. 482). Ἔτσι θὰ χρηματοδοτήσει τοὺς σχολικοὺς μηχανισμοὺς (σ. 483-495) — ἂν καὶ ὄχι μόνον αὐτούς—, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀναπαράγεται μὲ ἀνθρώπινο δυναμικὸ ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Οἱ ἀπαραίτητες γνώσεις γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς «κυρίαρχης τάξης» ἀποκτῶνται φυσικὰ μέσω τῶν σχολικῶν μηχανισμῶν. Γιὰ τὸ συγγραφέα «φαίνεται λογικὸ νὰ συνδέσουμε τὴν πληθυσμιακὴ αὐτὴ κίνηση [τὴ μετανάστευση] μὲ τὴ διαφορικὴ ἀνάπτυξη τῶν σχολικῶν μηχανισμῶν» (σ. 483) στὴν Ἑλλάδα. Ἔτσι λοιπόν, γιὰ τὶς ἀνάγκες ἀναπαραγωγῆς τῆς, ἡ κυρίαρχη τάξη χρηματοδοτεῖ τοὺς σχετικoὺς μηχανισμοὺς τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, γεγονὸς ποὺ ὅπως εἶδαμε ἔχει ὡς ἐπίπτωση τὴ διαμόρφωση παρασιτικῶν ἀστικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων. Ἡ χρηματοδότηση ἔχει τὴ μορφή δωρεῶν, κληροδοτημάτων, ἐπιχορηγήσεων «σὲ διάφορα ἰδιωτικά ἢ δημόσια ἱδρύματα» (σ. 239) καὶ φυσικὰ ἐμβασμάτων σὲ ἰδιῶτες.

Στὴ μελέτῃ τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ ἡ διαμόρφωση τῶν παρασιτικῶν στρωμάτων ἐξετάζεται καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μετακίνησης ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Δὲν θὰ μείνουμε στὴν ἐκδοχὴ τοῦ συγγραφέα ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἐστίες τῆς μετανάστευσης ἐντοπίζονται στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ μικρὴ ἰδιοκτησία (σ. 112-113). Γιατὶ ἀπὸ ὅσα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19οῦ αἰῶνα οἱ περιοχὲς ὅπου βρίσκονται μεγάλες ἰδιοκτησίες εἶναι συγκεκριμένες καὶ μᾶλλον περιορισμένες σὲ σχέση μὲ τὴ συνολικὴ ἔκταση ποὺ κατέχουν μικροκαλλιεργητές, οἱ ὅποιοι εἶναι καὶ ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ. Συνεπῶς, λογικὸ φαίνεται οἱ μετανάστες νὰ προέρχονται κυρίως ἀπὸ περιοχὲς ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ μικροῖδιοκτησία. Τὰ μεταναστευτικὰ ρεύματα, λοιπόν, κατευθύνονται: α) πρὸς τὶς παροικίες καὶ β) πρὸς τὶς ἀστικὲς περιοχὲς (σ. 104, 130). Σὲ κάθε περίπτωσιν «ἡ μεταναστευτικὴ τάση, εἶναι... ἡ ἱστορικὴ λειτουργικὴ ἀπάντηση τῶν ἐλεύθερων Ἑλλήνων μικροκαλλιεργητῶν, ἀπέναντι στὶς πιέσεις τῆς ἐμπορευματοικῆς καὶ μετέπειτα καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς» (σ. 120). Δηλαδή οἱ μικροκαλλιεργητές ἀπαντοῦν στὶς πιέσεις τῆς ἀγορᾶς πηγαίνοντας νὰ ἐγκατασταθοῦν στὶς πόλεις καὶ μάλιστα «ἐκούσια καὶ σχεδιασμένα», μὲ σκοπὸ νὰ καταλάβουν «τὶς μικροαστικὲς θέσεις τῶν χωρῶν τῆς περιφέρειας τῆς Μεσογείου» (σ. 146).

Είναι δύσκολο να παρακολουθήσουμε τα μεγέθη της μετανάστευσης από τη μελέτη του Κ. Τσουκαλά. Από τη μια υπάρχει το αντικειμενικό γεγονός της έλλειψης στοιχείων που δικαίως επικαλείται. Όμως από την άλλη, ο ίδιος αναφέρεται σε συγκεκριμένα ποσοστά μετανάστευσης, προσθέτοντας ή αφαιρώντας χωρίς σαφείς επεξηγήσεις και κριτήρια, και άλλοτε περνώντας από το 18ο στον 20ο αιώνα για να διατυπώσει με στοιχεία του ενός υποθέσεις ή και συμπεράσματα για τον άλλο (σ. 107-111). Ακόμη χρησιμοποιεί άκριτα μεταξύ άλλων δημοσιευμάτων όλα τα στοιχεία που αυθαίρετα παραθέτουν τυπικοί εκπρόσωποι της εθνικιστικής ιστοριογραφίας (Α. Βακαλόπουλος, Ν. Τωμαδάκης, Μ. Δένδιας), καθώς και λήμματα από διάφορες έγκυκλοπαίδειες. Όπως είναι γνωστό, οι συντάκτες των εν λόγω δημοσιευμάτων αδιαφορούσαν πλήρως για τα πραγματικά μεγέθη, ενώ ενδιαφέρονταν σφοδρά (άλλοτε από παρωχημένο μεγαλοϊδεατισμό και άλλοτε, κυρίως για τους Έλληνες της Ρωσίας μετά την Οκτωβριανή Έπανάσταση, απευθείας από αντικομμουνισμό) να υποστηρίξουν με κάθε τρόπο το μεγαλείο του ελληνισμού ανά τον κόσμο, μεγαλείο που καταρχήν στήριζαν στον μεγάλο αριθμό της διασποράς. Με βάση αυτά τα στοιχεία ο Κ. Τσουκαλάς υποστηρίζει ότι μόνο από τα νησιά του Αιγαίου, μεταξύ 1840 - 1880, μετανάστευσαν 200.000 άτομα (σ. 108), ενώ μεταξύ 1650 - 1850 μόνο στην κεντρική Ευρώπη και Ρουμανία εγκαταστάθηκαν 1.500.000 Έλληνες (σ. 109). Τέλος μετά από αλλεπάλληλες μειώσεις προτείνει υποθετικά ένα ποσοστό «10-15 % του ανδρικού αγροτικού πληθυσμού μέσα σε μια γενιά» (σ. 111), αλλά χωρίς να είναι δυνατόν στο κείμενο να προσδιοριστεί σε ποιά χρονική περίοδο αναφέρεται: υποθέτουμε ότι γίνεται λόγος για το 19ο αιώνα.

Τα μεταναστευτικά ρεύματα προς πολλές και ποικίλες κατευθύνσεις και όχι αποκλειστικά προς τα αστικά κέντρα είναι βέβαια γεγονός¹². Όμως αυτό που είναι αδύνατο να συζητηθεί, τουλάχιστον με τα στοιχεία που δημοσιεύονται στη μελέτη του Κ. Τσουκαλά, είναι ή άποψη ότι το 10-15% του ανδρικού πληθυσμού σε κάθε γενιά μεταναστεύει «έκουσία και σχεδιασμένα», με στόχο την κατάληψη μιᾶς «μικροαστικής θέσης» σε κάποια πόλη. Μετανάστευση που επιπλέον χαρακτηρίζεται ως «ένα κίνημα κοινωνικής ανόδου» (σ. 146). Έννοείται ότι η κοινωνική άνοδος συνίσταται στο σχεδιασμένο πέρασμα από την κατάσταση του αγρότη σε εκείνη του μικροαστού, μισθωτού ή ελεύθερου επαγγελματία στην πόλη. Έδω ή κοινωνική διαφοροποίηση —γιατί περί αυτής πρόκειται— δεν απαιτεί καμιά έندογενή κοινωνική και οικονομική προϋπόθεση, όπως άλλωστε και η άσκηση του ήγεμονικού ρόλου

12. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832 - 1871», στο *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σ. 216-228.

τῆς «κυρίαρχης τάξης». Ἀρκεῖ ἡ ἐπιθυμία τοῦ μικροῖδιοκτῆτη γιὰ μετανάστευση, ὁ σχεδιασμός της καὶ φυσικὰ ἡ ἀπόκτηση σχολικῶν γνώσεων, ποὺ εἶναι καὶ τὸ ἀποφασιστικὸ ἐφαλτήριο τῆς ἔνταξης στὴ μικρὴ ἀστική τάξη τῶν πόλεων (σ. 208). Ἡ ξενιτεμένη κυρίαρχη τάξη ἀπὸ τὴν πλευρὰ της ἔχει ἤδη λύσει τὸ ζήτημα τῆς χρηματοδότησης τοῦ νέου μικροαστοῦ, διαμέσου τῆς χρηματοδότησης τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν. Σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ, τὰ νέα κοινωνικὰ στρώματα ποὺ ἐμφανίζονται στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τοῦ 19ου αἰώνα εἶναι ἀποτέλεσμα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τῆς ιδεολογικῆς ἐγγράφειας ποὺ δέχονται οἰκειοθελῶς στοὺς σχολικοὺς μηχανισμούς (σ. 575), ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ κράτους, ποὺ μὲ τὴ σειρά του βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἐξάρτηση τῆς ξενιτεμένης κυρίαρχης τάξης, ἡ ὁποία ὑπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τοῦ καπιταλιστικοῦ κέντρου.

Γιὰ τὸ συγγραφέα ἡ μετανάστευση τῶν ἀγροτῶν εἶχε ἀποκλειστικὸ προορισμὸ τὰ ἀστικὰ κέντρα καὶ στόχο τὰ μὴ παραγωγικὰ ἐπαγγέλματα. Τεκμηριώνοντας αὐτὴ τὴν ἄποψη θὰ ὑποστηρίξει ὅτι τὸ 1912 τὸ 50% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν περιχώρων της προέρχεται ἀπὸ ἀγροτικὰ στρώματα, τὰ ὁποῖα προσπέλασαν τὴ μικροαστικὴ τάξη καὶ ἐντάχθηκαν «στὰ ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα καὶ στὴ δημόσια διοίκηση» (σ. 206).¹³ φυσικὰ μὲ ἐφαλτήριο τίς σχολικὲς γνώσεις, τὸ πτυχίον. Ὡστόσο τὸ μοναδικὸ καὶ συγκεκριμένο¹³ ποσοτικὸ παράδειγμα ποὺ παρατίθεται στὴ μελέτη ἀποδεικνύει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: Στὰ 1.071 μέλη τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου τὸ 1920, μόνον τὰ 248 προέρχονται ρητὰ ἀπὸ χωριά (σ. 207, σημείωση πίνακος 34). Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς εἶναι ἀμφισβητήσιμος, ἀφοῦ τότε εἶναι τοῦ συρμοῦ νὰ προβάλλει κανεὶς τὸν ἐαυτό του σὰν τὸ φτωχὸ χωριατόπαιδο ποὺ ἦρθε στὴν πόλιν καὶ πέτυχε μὲ κόπους καὶ θυσίες. Ὁ μύθος τοῦ self-made man εἶναι τότε ἀρκετὰ διαδεδομένος. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, ἀποφεύγοντας τὰ συγκεκριμένα παραδείγματα κινδυνεύουμε νὰ καταλήξουμε σὲ ἐκείνη τὴν ἐπιχειρηματολογία πού, προτάσσοντας στὸ σκεπτικὸ της τὴν τελικὴ ἀνάλυση, καταφεύγει στὸ αὐτονόητο ὅτι ὅλοι οἱ ἀστοὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ κόσμον. Ὅταν μάλιστα διαβάξει κανεὶς ἰσχυρισμούς ὅπως «ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ μετὰ τὸ 1830 ξεκινάει ἀπὸ τὸ μηδέν» (σ. 165), εἶναι νόμιμο νομίζω νὰ ὑποθέσει ὅτι ἐκεῖ ἀναφέρονται.

Συνοψίζοντας καὶ πάλι μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι: Ἡ ξενιτεμένη κυρίαρχη τάξη (ὄργανο τῶν συμφερόντων τοῦ καπιταλιστικοῦ κέντρου καὶ ἐνταγμένη

13. Ἐννοῶ ἐδῶ συγκεκριμένο παράδειγμα τέτοιο ποὺ νὰ ἀναφέρεται στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν κατὰστασιν τοῦ μικροῖδιοκτῆτη καλλιεργητῇ σὲ μιὰ μικροαστικὴ θέση, μὲ ἐφαλτήριο τὸ σχολικὸν μηχανισμό. Κατὰ τὰ ἄλλα τὰ ἄφθονα ποσοτικὰ στοιχεῖα ποὺ παρατίθενται στὴ μελέτη ἀπὸ τὸν πίνακα 60 (σ. 392) ὡς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου ἀφορροῦν τὴν ἐκπαίδευση ἐν γένει: τὸν ἀλφαριθμητισμὸ, τὸν ἀναλφαριθμητισμὸ, συγκρίσεις μὲ ἄλλες κοινωνίες κτλ., ποὺ ὅμως δὲν ἀποδεικνύουν αὐτὴ τὴ διαδικασία μετάβασης.

στη διεθνή αγορά) άσκει την κυριαρχία της στην ελληνική κοινωνία μόνο με πολιτικά - κρατικά μέσα και ανεξάρτητα από τις σχέσεις παραγωγής. 'Η ίδια τάξη πληρώνει για την κυριαρχία της χρηματοδοτώντας το κράτος με το πλεόνασμα που ιδιοποιείται από τις χώρες της περιφέρειας όπου είναι εγκατεστημένη. 'Η χρηματοδότηση διοχετεύεται (μύλλον) μέσω της ντόπιας (ελληνικής) «κρατικής άστικής τάξης» και προκαλεί μια έκουσια και σχεδιασμένη κινητικότητα άγροτικών πληθυσμών προς τα άστικά κέντρα της 'Ελλάδας και της ανατολικής Μεσογείου, προκειμένου να καταλάβουν διάφορες μικροαστικές θέσεις. Προϋπόθεση για να καταλάβουν αυτές τις θέσεις και συνεπώς να ένταχθούν στα αντίστοιχα κοινωνικά στρώματα είναι μια συστηματική ιδεολογική έγχάραξη μαζί και ή απόκτηση των σχετικών γνώσεων που πραγματοποιείται με το πέρασμα των άγροτών από τους σχολικούς μηχανισμούς. 'Ετσι μαζί με τις πολιτικές μορφές εξάρτησης της ελληνικής κοινωνίας διαμορφώνονται και οι αντίστοιχες ιδεολογικές. Το άποτέλεσμα αυτής της πολιτικο-ιδεολογικής εξάρτησης στην ελληνική κοινωνία είναι ή διαμόρφωση «υπεράριθμων» μικροαστικών μη παραγωγικών κοινωνικών στρωμάτων, «άποτέλεσμα που άπέρρευσε από την ένσωμάτωση του ελληνικού κόσμου στα κυκλώματα του παγκόσμιου καπιταλισμού» (σ. 575).

Αυτό που ίσως εξακολουθεϊ να προκαλεί συνειρμικά όρισμένες άπορίες είναι τα σχετικά με τη χρηματοδότηση του ελληνικού κράτους από την «κυρίαρχη τάξη»· δηλαδή τη μεταφορά πλεονάσματος στην 'Ελλάδα από τις χώρες της περιφέρειας όπου, σύμφωνα και με τη μελέτη, είναι εγκατεστημένοι οι έλληνες κεφαλαιούχοι και κάποιοι μικροαστοί πρώην άγρότες. Σύμφωνα με τη θεωρία του κέντρου και της περιφέρειας —όπως τη διατύπωσαν ό 'Αργύρη Έμμανουήλ και ό Samir Amin—, ή όποία έχει έμπνεύσει τη μελέτη που εξετάζουμε, ή δυνατότητα ιδιοποίησης και μεταφοράς πλεονάσματος από μια χώρα εις βάρος μιας άλλης (άνιση ανταλλαγή), ή δυνατότητα λοιπόν αυτή προσιδιάζει στις καπιταλιστικές χώρες του κέντρου. Γιατί λοιπόν ή 'Ελλάδα, που το κράτος της καθώς και εύρύτατα κοινωνικά στρώματα χρηματοδοτούνται με πλεόνασμα που παράγεται σε άλλη χώρα, δέν άνήκει σύμφωνα με τη μελέτη στις χώρες του κέντρου; 'Η άπάντηση σε αυτό το έρώτημα, όπως προκύπτει από το σκεπτικό του έρευντη, άντλείται από ένα καθοριστικό κενό, το όποιο προσδιορίζει το χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας ως περιφερειακής. Το κενό, όπως και για τον Ν. Ψυρούκη, έντοπίζεται στην άπουσία διαδικασίας έκβιομηχάνισης.

Στη μελέτη του Κ. Τσουκαλά το βασικό έπιχείρημα για τον περιφερειακό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας θεμελιώνεται στην πλήρη άπουσία βιομηχανίας στην πρώτη περίοδο του ελληνικού κράτους και στην περιθωριακή σημασία της στο τέλος του 19ου και στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού

αίωνα (σ. 182-184, πίνακες 22-26 και σ. 259-266). Ἐνῶ ὅμως ἡ ἀπουσία βιομηχανίας εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς ἱστορικὰ ἐπαληθευμένη, στὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ ἀνάγεται σὲ ἐπιχείρημα ποὺ ἀποδεικνύει ταυτολογικὰ τὴν πραγματικὴ πλὴν ὅμως προφανὴ ἀπουσία μισθωτῶν σχέσεων. Ἡ ἐπικύληση τῆς ἀπουσίας διευκολύνει τὸν συγγραφέα νὰ θέσει στὸ περιθώριο, ὅπως εἶδαμε, κάθε διαδικασία χρηματικῆς συσσώρευσης στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, μαζὶ καὶ τὴν παραγόμενη ἔγγεια πρόσοδο, τὴ φορολογία κτλ. Ἔτσι—γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὰ ἴδια—ἀνοίγει καὶ ἀπὸ μιὰ ἀκόμη πλευρὰ ὁ δρόμος ποὺ ἀνάγει τὴν ἔξωθεν χρηματοδότηση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους σὲ οἰκονομικὸ μηχανισμό ἐξάρτησης καὶ συνεπῶς σὲ οἰκονομικὸ μηχανισμό μὲ καθοριστικὴ σημασία γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μέχρι τὸ 1880 περίπου. Μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονολογία ἡ ἐξάρτηση παίρνει, σύμφωνα μὲ τὴ μελέτη, νέες μορφές. Ἀρκετοὶ Ἕλληνες «μεταπράτες» κεφαλαιοῦχοι τῆς διασπορᾶς, παράγοντες τῆς «κυρίαρχης τάξης», μεταφέρουν σημαντικὰ κεφάλαια στὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ ἡ δράση αὐτῶν τῶν κεφαλαιούχων «διενεργεῖται, κατὰ κύριο λόγο, μὲ κερδοσκοπικὰ κριτήρια» (σ. 246). Παρὰ τὸ ὅτι εἶναι ἰδιοκτῆτες σημαντικῶν κεφαλαίων, θὰ συγκροτήσουν «ἐκ τοῦ μηδενός... μιὰ συμπαγὴ οἰκονομικὴ ὀλιγαρχία, ποὺ μέσα σὲ λίγα χρόνια κυριάρχησε ἀπόλυτα στὸν οἰκονομικὸ χῶρο τῆς ἀνεξάρτητης Ἑλλάδας» (σ. 256). Ἡ δράση αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου «ἀντιστοιχεῖ στὴν “τυπικὴ” μορφή δραστηριοτήτων τοῦ δυτικοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ κεφαλαίου στὴ διαδικασία διείσδυσής του στὶς χῶρες τῆς περιφέρειας» (σ. 253). Κοντολογίς οἱ κεφαλαιοῦχοι αὐτοὶ θὰ «ἀποικίσουν» τὴν ἴδια τους τὴ χώρα (σ. 266) καὶ ὁ «ἰδεολογικὸς τοῦς ἀταβισμός» (σ. 266) θὰ τοὺς ὀδηγήσει νὰ ἐπενδύσουν μόνο σὲ χρηματιστικὲς δραστηριότητες καὶ ὅχι στὴ βιομηχανία. Αὐτὰ μέχρι τὸ 1922. Ἡ οἰκονομικὴ δράση τῆς «ὀλιγαρχίας» εἶχε ὡς κοινωνικὴ ἐπίπτωση νὰ διογκωθοῦν περαιτέρω τὰ μικροαστικὰ μὴ παραγωγικὰ στρώματα στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι τώρα ἀπασχολοῦνται ὅχι τόσο στὸ κράτος ὅσο σὲ ἰδιωτικὲς ἐπιχειρήσεις (σ. 258).

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἐπαναπατρισμός τμήματος τῆς ξενιτεμένης κυρίαρχης τάξης ἐπιταχύνει τὴν προηγούμενη ροπὴ διεύρυνσης τῶν μὴ παραγωγικῶν ἀστικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων καὶ τὰ διαφοροποιεῖ ὡς πρὸς τὴν ἐπαγγελματικὴ τους σύνθεση· ἡ γενικὴ κατεύθυνση ὅμως παραμένει ἴδια. Δὲν θὰ ἀσχοληθῶ περισσότερο μὲ τὸ ζήτημα αὐτό. Θὰ περιορισθῶ σὲ μία μόνο παρατήρηση. Χαρακτηρίζοντας τὴ δραστηριότητα τοῦ κεφαλαίου ὡς «ἱμπεριαλιστικὸν τύπου», ὁ Κ. Τσουκαλᾶς προβάλλει ἔμμεσα ἕναν τεχνητὸ διαχωρισμὸ τῶν ἐπενδύσεων γενικὰ σὲ κερδοσκοπικὲς καὶ μὴ. Ὅπως ὅμως ὁ ἴδιος ὑπαινίσσεται—καὶ ὅπως εἶναι γνωστὸ—τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἐπενδύεται ἀπὸ τοὺς κατόχους του ἐκεῖ ἀκριβῶς ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκομίσει μεγαλύτερο κέρδος (σ. 265). Καὶ ἡ βιομηχανία, ὅπως δέχεται καὶ ὁ ἴδιος,

δεν παρουσιάζει σοβαρά κέρδη (σ. 265). "Αν όμως είναι έτσι, τότε τίθεται το έρώτημα γιατί ο συγγραφέας κατηγορεί αναδρομικά την «ολιγαρχία» του χρήματος για την αδιαφορία της απέναντι στις επενδύσεις στη βιομηχανία; Νομίζω ότι η απάντηση στο έρώτημα αυτό βρίσκεται σε μια καθοριστικής σημασίας θεωρητική πλάνη, έγγενή στη θεωρία που ενέπνευσε τη μελέτη του Κ. Τσουκαλά. Η άποψη για κερδοσκοπική και μη κερδοσκοπική επένδυση, η πιο σωστά για επένδυση με λελογισμένα κέρδη, συγχέει την κοινωνική ανάγκη για βιομηχανικές επενδύσεις με τα επενδυτικά κίνητρα του κεφαλαίου, που δεν είναι άλλα από το υψηλότερο δυνατό κέρδος. Η άποψη αυτή, πέρα από τις πολιτικές και ιδεολογικές αταπάτες στις οποίες οδηγεί, σε ό,τι μας αφορά συνδέεται άπευθείας με τον ψευδή διαχωρισμό του κεφαλαίου σε έθνοφελές (που επενδύει στη βιομηχανία έστω και με χαμηλά κέρδη) και σε μεταπρατικό (δηλαδή που κοιτάζει μόνο το ιδιαίτερο συμφέρον του). Με βάση αυτή τη θεωρητική πλάνη ο συγγραφέας οδηγείται να υποστηρίξει ότι «ο τροπισμός ενός ισχυρότατου ιδεολογικού αταβισμού οδήγησε τους "Έλληνες άστούς στον "άποικισμό" της ίδιας τους της χώρας» (σ. 266). Ο «άποικισμός» συνεπώς, μετά το 1880 και μέχρι το 1922, συνίσταται στην απουσία επενδύσεων της «ολιγαρχίας» στη βιομηχανία. Με δυο λόγια ο συγγραφέας, ακολουθώντας το πνεύμα της θεωρίας που τον ενέπνευσε, δεν προσπαθεί να κατανοήσει την ύπαρκτη ύλική βάση της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, αλλά τα αίτια μιας απουσίας. Έτσι οδηγεί την ανάλυσή του στα ιστορικά επιφαινόμενα, αφαιρώντας από τη θεωρία του τη δυνατότητα να δοκιμαστεί και να κριθεί στις γενικεύσεις που θα προέκυπταν από την κατανόηση της συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας.

Σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά, ο συνδυασμός της έξωτερικης χρηματοδότησης του ελληνικού κράτους με την αγροτική μετανάστευση, την οποία προκαλεί προς τις ελληνικές πόλεις και κυρίως την Αθήνα, έχει ως γενική επίπτωση την «υπεραστικοποίηση» της ελληνικής κοινωνίας (σ. 197 κέ.). Πρόκειται δηλαδή για μια συγκέντρωση αστικού μη παραγωγικού πληθυσμού, μεγαλύτερου σε αριθμό από αυτόν που είχε ανάγκη η ελληνική κοινωνία: ανάγκη που ορίζεται από την απουσία της βιομηχανίας. Για να έμφανιστεί εύλογοφανής ή τάση «υπεραστικοποίησης», ο συγγραφέας θα υποστηρίξει, όπως είδαμε, ότι η «ανάπτυξη του αστικού πληθυσμού μετά το 1830 ξεκινάει από το μηδέν». Δηλαδή, πριν το 1830 δεν υπήρχαν πόλεις στον ελληνικό χώρο. Μετά το 1870 περίπου, η Αθήνα αναπτύσσεται πληθυσμιακά —σύμφωνα με τη μελέτη— εις βάρος των άλλων επαρχιακών αστικών κέντρων (σ. 177-180). "Αν και αυτό το συμπέρασμα δεν προκύπτει από τα στοιχειά των πινάκων (άρ. 20-21), ωστόσο μπορεί να υποστηριχθεί ως λογική υπόθεση. Συγχρόνως όμως ο Κ. Τσουκαλάς υποστηρίζει ότι μετά το 1880, ή

συνολική δημογραφική ανάπτυξη τῶν ἐπαρχιακῶν ἀστικῶν κέντρων ποῦ τροφοδοτοῦν τὴν Ἀθήνα εἶναι ἀρνητική, μὲ δύο μόνο ἐξαιρέσεις (σ. 179, πίνακας 21). Ἄν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, τότε λογικά θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔχει ἀνακοπεῖ καὶ μάλιστα σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ «ἐκούσια καὶ σχεδιασμένη» μετανάστευση τῶν ἀγροτῶν πρὸς τὰ ἀστικά κέντρα. Ἀλλὰ ὁ συγγραφέας δὲν δηλώνει πούθενά κατι τέτοιο. Στὴν πραγματικότητα, ἡ τροφοδότηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τὶς ἄλλες πόλεις τὸν ἐνδιαφέρει μόνο γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τοὺς «ξέφρενους ρυθμούς» ἀνάπτυξης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀθήνας, αὐτοῦ «τοῦ ἀντιπαραγωγικοῦ παρασιτικοῦ τέρατος» (σ. 209).

Πράγματι, τὸ 19ο αἰὼνα οἱ παραγωγικὲς δραστηριότητες στὴν Ἀθήνα εἶναι μᾶλλον περιθωριακές. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἀναπτύσσεται δημογραφικὰ μὲ «ξέφρενους ρυθμούς». Ἀντίθετα: Τὸ 1861 συγκεντρώνει μαζὶ μὲ τὰ περίχωρα τὸ 4,54% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ· τὸ 1879 τὸ 5,38%· τὸ 1896 τὸ 7,39%· τὸ 1920 τὸ 8,19%· καὶ τὸ 1928 τὸ 12,92%, πάντα μαζὶ μὲ τὰ περίχωρα¹⁴. Καὶ φυσικά, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀναπτύσσεται στὴν Ἀθήνα (ὅπως καὶ σὲ ἄλλες πόλεις) βιομηχανία, ὅποτε βαθμιαῖα παύουν νὰ ἰσχύουν τὰ περὶ «ἀντιπαραγωγικοῦ παρασιτικοῦ τέρατος». Ἐξάλλου πρωτεύουσες κρατῶν, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία ποὺ καθοδηγεῖ τὴ μελέτη τοῦ Κ. Τσουκαλᾶ ἀνήκουν ἀναμφίβολα στὸ καπιταλιστικὸ κέντρο, παρουσιάζουν μεγάλες ἀναλογίες μὲ τὴν Ἀθήνα: Οἱ Βρυξέλλες τὸ 1920 μαζὶ μὲ τὰ περίχωρα συγκεντρώνουν τὸ 10,13% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ· τὸ Παρίσι τὸ 1921 συγκεντρώνει τὸ 11,15%· καὶ τὸ Λονδίνο τὸ 16,99%¹⁵.

Ἄν παραθέτω αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι γιὰ νὰ ὑποστηρίξω ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀθήνας τὸ 19ο αἰὼνα δὲν ἀπασχολεῖται κατὰ κύριο λόγο στὸν τριτογενή τομέα. Ἀπλῶς ὁ Κ. Τσουκαλᾶς —ὅπως καὶ ὁ Ν. Ψυρούνης—, ἀφοῦ ἔχει ἀναγάγει τὴν ἀπουσία τῆς βιομηχανίας σὲ ἐπιχείρημα, μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι οἱ πρῶτες παραγωγικὲς δραστηριότητες τῆς πόλης (ἀστικὴ βιοτεχνία) ἀκολούθησαν (ἀπλὰ καὶ μόνο τὴν ἀνάπτυξη τῆς διαδικασίας ἀστικῆς συγκέντρωσης) (σ. 190). Φυσικά ὁ συγγραφέας δὲν ἀγνοεῖ ὅτι ἡ συγκέντρωση πληθυσμοῦ σὲ ἀστικά κέντρα εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἱστορικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς βιομηχανίας. Τὸ 1880-1885, μεταφέροντας γιὰ τὴν περίπτωση τὴν Ἑλλάδα στὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, τῆς ἀποδίδει τὴν πρώτη θέση ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς βαρύτητας τῶν ὑπηρεσιῶν (σ. 199-200),

14. Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Οἰκονομίας - Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, *Στατιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος τῆς 15 - 16 Μαΐου 1928*, Ἀθήνα 1933, τόμ. 1, σ. λγ'. Ὁ Κ. Τσουκαλᾶς κάνει κάποιον προφανῆ ἀναχρονισμό: Οἱ φερόμενοι ὡς ξέφρενοι ρυθμοὶ αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀθήνας ἐμφανίζονται μόνο μετὰ τὸν Ἑμφύλιον Πόλεμο.

15. Στὸ ἴδιο, σ. λε' - λστ'.

συγκρίνοντας βέβαια πάντα τις υπηρεσίες με την άπουσα βιομηχανία. Στο ίδιο ακριβώς σημείο της μελέτης και με βάση τα στοιχεία που ο ίδιος παραθέτει, η ελληνική κοινωνία εμφανίζεται να κατέχει μια παγκόσμια πρωτοπορία: «Η αναλογική σχέση τριτογενούς/δευτερογενούς πληθυσμού στην Ελλάδα του 1907 είναι παραπλήσια με των ΗΠΑ του 1960 (σ. 199, πίνακας 32). Είναι προφανές ότι αν κάποιος, ανεξάρτητα από τις προθέσεις, κάνει ιδεολογική χρήση της ιστορίας, μπορεί να το πετύχει και με ποσοτικά μεγέθη, με αριθμούς.

Το θεμελιακό επιχείρημα πάνω στο οποίο θα στηριχτεί το έρμηνευτικό οικοδόμημα της μελέτης του Κ. Τσουκαλά είναι, σε τελευταία ανάλυση (ας μου επιτραπεί ο όρος), η περιθωριακή σημασία που αποδίδει σε κάθε μορφή ιδιοποίησης του πλεονάσματος της αγροτικής παραγωγής, από τη μία, και από την άλλη ο χαρακτηρισμός κάθε οικονομικής δραστηριότητας και επένδυσης ως «μεταπρατικής»¹⁶. Αφού λοιπόν η οικονομική πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας —το υλικό παραγωγικό υπόβαθρο— δεν ενσωματώνεται στη διαμόρφωση του έρμηνευτικού σχήματος, και αφού κάθε οικονομικός πόρος και δραστηριότητα έχουν τεθεί στο περιθώριο της έρμηνείας, τότε το ελληνικό κράτος εύκολα μπορεί να εμφανίζεται σαν να μην είχε, ως κεντρική έξουσία, να ασκήσει καμία θεμελιακή πολιτική. Το μόνο περιθώριο που αφήνει στο κράτος το έρμηνευτικό σχήμα του Κ. Τσουκαλά είναι η διαχείριση των κεφαλαίων που προσφέρονται αφιλοκερδώς από την «κυρίαρχη τάξη», προκειμένου να χρηματοδοτείται το ίδιο και τα περι αυτό «παρασιτικά» κοινωνικά στρώματα. Έτσι η κρατική έξουσία μπορεί να εμφανίζεται με αληθοφανή τρόπο ως εργοδότης που η πολιτική του δεν ήταν παρά να προσφέρει («θέσεις» στους «πελάτες» της «πολιτικής τάξης» που έλεγχαν την κορυφή της κρατικής πυραμίδας) (σ. 226). Με αυτό τον τρόπο ο συγγραφέας, άπλοποιώντας και επομένως συσκοτίζοντας μια από τις πιο κρίσιμες περιόδους της ιστορίας του ελληνικού κράτους και της πολιτικής του, διασώζει συγχρόνως και το άμφισβητούμενο κατηγορήμα των σχέσεων πελατείας. Επιχειρώντας να έρμηνεύσει το χαρακτήρα του κράτους στην ελληνική κοινωνία, το αντιλαμβάνεται σαν να επρόκειτο απλώς και μόνο για μια υπερδιογκωμένη μάζα υπαλλήλων (σ. 200, πίνακας 33 και σ. 209-217), η οποία, αφού δεν αντιστοιχεί παρά σε κάποια έντελως περιθωριακή

16. Σκόπιμο είναι να υπενθυμίσω πώς ο I. Wallerstein τονίζει πολύ καιρία ότι μεταξύ των χωρών του καπιταλιστικού κέντρου και της περιφέρειας η διαφορά συνίσταται στην ένταση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου. Βλ. *Le capitalisme historique*, Παρίσι 1985, σ. 30-32 (τίτλος πρωτοτύπου *Historical capitalism*). Όσο για τις ποικίλες μορφές που πήρε ιστορικά το συσσωρευόμενο κεφάλαιο, περιορίζομαι να υπενθυμίσω την έμπορική του μορφή, πολύ γνωστή από τα έργα του F. Braudel.

έθνική παραγωγική βάση, θα πρέπει να χρηματοδοτείται από το εξωτερικό, την ξενιτεμένη κυρίαρχη τάξη, ή οποία ήταν όργανο των συμφερόντων του καπιταλιστικού κέντρου¹⁷.

17. 'Ο Κ. Τσουκαλός αναπτύσσει διεξοδικότερα τις απόψεις του για το κράτος στη δεύτερη μελέτη του, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981. Και σε αυτήν διατηρεί το έρμηνευτικό σχήμα που συνοπτικά περιέγραψα.

Από την άλλη μεριά—και δεν μπορεί να μην αναφερθεί εδώ—, αντίθετα με ό,τι εξυπονεί ο τίτλος, ο Κ. Βεργόπουλος στην κυριότερη από τις μελέτες του, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, ή κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας* (πρόλογος Samir Amin, Αθήνα 1975), δεν ασχολείται με αυτά που θεωρεί περιθωριακά ο Κ. Τσουκαλός. 'Ο Κ. Βεργόπουλος υιοθετεί συνολικά το ίδιο έρμηνευτικό σχήμα (σ. 37-43), με βάση το οποίο προσπαθεί να αποδείξει αυτό που διατυπώνει ο S. Amin στον πρόλόγό του: "Οτι ο λαϊκός ελληνικός εθνικισμός που διαμορφώθηκε κατά τη βυζαντινή και την οθωμανική περίοδο στον αγροτικό πληθυσμό, μετατράπηκε το 19ο και 20ο αιώνα σε αντιιμπεριαλιστική στάση. Η μετατροπή αυτή πραγματοποιήθηκε με την ενσωμάτωση της Ελλάδας στον παγκόσμιο καπιταλισμό με άνωθεν όρους (σ. 17-18). 'Ο Κ. Βεργόπουλος, ακολουθώντας τον S. Amin και προκειμένου να δώσει ιστορικό προηγούμενο στον αντιιμπεριαλιστικό λαϊκισμό του, υποστηρίζει ότι «ή λεπτότητα» των «οθωμανοβυζαντινών έγγειων σχέσεων» εμπόδιζαν τη διείσδυση του καπιταλισμού στη γεωργία (σ. 101-102). Σε αντίθεση, το ελληνικό κράτος το 1828 καθιέρωσε την απεριόριστη ατομική ιδιοκτησία στη γη (δ.π.). Με αφετηρία αυτές τις απόψεις προβάλλει σαν κύριο μηχανισμό ενσωμάτωσης της γεωργίας το θεσμό της ιδιοκτησίας που επέβαλε το ελληνικό κράτος. Έτσι στο σκεπτικό του εμφανίζεται μια πόλωση: Από τη μια το κράτος, που είναι συνδεδεμένο με τον καπιταλισμό, και από την άλλη οι αγρότες, που χάνουν το «ελεύθερο» βυζαντινό - οθωμανικό καθεστώς τους. Η θεμελιακή σύγχυση ανάμεσα στις νομικές μορφές κατοχής της γης και την εμπορευματοποίηση του αγροτικού πλεονάσματος συνοδεύει τη μελέτη του Κ. Βεργόπουλου: σύγχυση που συμπληρώνεται με την ταύτιση καπιταλισμού και μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας. Με μοναδικό πρίσμα το θεσμό της ιδιοκτησίας, ο Κ. Βεργόπουλος καταλήγει να θεωρεί τη διαμόρφωση των σχέσεων παραγωγής στην ελληνική κοινωνία το 19ο και 20ο αιώνα απλώς σαν να ήταν το αποτέλεσμα της καθιέρωσης της νομικής ιδιοκτησίας της γης. Υπαινίσσεται δηλαδή ότι οι κοινωνικές σχέσεις δεν διαμορφώνονται παρά με νομοθετήματα, ή πιο σωστά με πολιτικές - κρατικές αποφάσεις. Αυτές οι άλυσιδωτες συγχύσεις στοιχειωδών έννοιών στο σκεπτικό του Κ. Βεργόπουλου προκαλούν μια συσκοτίση των οικονομικών και κοινωνικών ιστορικών δεδομένων. Πάντως του επιτρέπουν να νομιμοποιεί τη λαϊκιστική πολιτική του ιδεολογία. Δηλαδή να ισχυρίζεται ότι ή «διαρκής και κύρια αντίθεση βρίσκεται μεταξύ χωρικών και κράτους» (σ. 47). Και όπως υποστηρίζει με τραγική απλοϊκότητα ο S. Amin στον πρόλόγό του, αυτές είναι οι ιστορικές απαντήσεις στις σημερινές προκλήσεις του ιμπεριαλισμού (σ. 10). Μια κριτική στο βιβλίο του Κ. Βεργόπουλου έχει ασκήσει ο Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία, όφεις ανάπτυξης*, Αθήνα 1978, σ. 186-209.

III

Ο κύκλος της νομιμοποίησης της θεωρίας έχει νομίζω κλείσει. Η ιστοριογραφία που προέκυψε στην Ελλάδα μέσα από τις επιταγές της θεωρίας για τις σχέσεις του κέντρου με την περιφέρεια ενσωμάτωσε και επιδίωξε να εκλογικεύσει την έρμηνευτική της «ξενοκρατίας» και του «μεταπρατισμού». Δηλαδή την έκδοχή που υιοθέτησε το ΚΚΕ στα μέσα της δεκαετίας του 1930 ως επίσημη άποψή του για την ελληνική ιστορία. Τα θεμέλια αυτής της έρμηνευτικής είχε διατυπώσει πρώτος ο Γιάννης Κορδάτος. Μετά τη διαγραφή του πρώτου Έλληνα μαρξιστή ιστορικού από το ΚΚΕ και την αποκήρυξη του ιστοριογραφικού του έργου στις αρχές της δεκαετίας του 1930, οι επίσημοι κομμουνιστές ιστορικοί (ιδιαίτερα ο Γ. Ζεῦγος), προσάρμοσαν την ιστορική πραγματικότητα στα μέτρα της νέας πολιτικής γραμμής και της θεωρίας του κόμματος¹⁸. Η ιστοριογραφική άποψη της οποίας δύο από τις πιο ολοκληρωμένες μελέτες εξέτασαμε σε αυτό το άρθρο εμφανίζεται στην άνοδική φάση εκείνης της περιόδου της άριστερᾶς που όλες οι τάσεις της —ίσως και διεθνῶς— κυριαρχούνται από την πολιτική ιδεολογία του αντιϊμπεριαλισμού. Στη δεκαετία του 1970 ο αντιϊμπεριαλισμός ήταν μια πολιτική ιδεολογία με σημαντική και αυξανόμενη κοινωνική διάχυση. Σίγουρα επηρέασε την παραγωγή της ιστοριογραφίας αυτής, αν και δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεῖ σε ποιο βαθμό¹⁹. Πάντως φαίνεται ότι η έπιρροή ήταν σημαντική και σίγουρα δεν την ἐμπόδισαν οι ἄμεσες πολιτικές - ὀργανωτικές ἀναφορές τοῦ κάθε ιστορικοῦ, οἱ ὁποῖες

18. Ἀπὸ τὴν ὁμιλία τοῦ Φ. Ἡλιοῦ, ὁ.π.

19. Οἱ τίτλοι ποὺ ἀκολουθοῦν εἶναι οἱ κυριότερες μελέτες ἢ δοκίμια γιὰ τὴν ἐλληνικὴν ἱστορίαν ποὺ ἔχουν ἐφαρμόσει μὲ παραλλαγές τὴν θεωρίαν γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ «καπιταλιστικοῦ κέντρου» μὲ τὴν «ὕπανάπτυκτην περιφέρειαν»:

Κ. Βεργόπουλος, *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα, ἡ κοινωνικὴ ἐνσωμάτωση τῆς γεωργίας*, πρόλογος Samir Amin, Ἀθήνα 1975. Τοῦ ἴδιου, *Κράτος καὶ οἰκονομικὴ πολιτικὴ στὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1978 (τὸ πρῶτο μέρος ἔχει δημοσιευτεῖ τὸ 1977 στὸν ΙΔ' τόμο τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*). Τοῦ ἴδιου, *Ἐθνισμὸς καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη*, Ἀθήνα 1978. Γ. Δερτιλῆς, *Κοινωνικὸς μετασχηματισμὸς καὶ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση, 1880-1909*, Ἀθήνα 1977. Β. Κρεμμυδάς, *Εἰσαγωγή στὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας (1700-1821)*, Ἀθήνα 1976. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνικὴ κοινωνία, ὅψεις ὑπανάπτυξης*, Ἀθήνα 1978. Κ. Τσουκαλῆς, *Ἐξάγερση καὶ ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922)*, Ἀθήνα 1977, πρόλογος Ν. Γ. Σβορώνου. Τοῦ ἴδιου, *Κοινωνικὴ ἀνάπτυξη καὶ κράτος. Ἡ συγκρότηση τοῦ δημόσιου χώρου στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1981. Ν. Ψυρούκης, *Ἱστορικὸς χώρος καὶ Ἑλλάδα*. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ 1918 - 1923. Ἡ Ἑγγὺς Ἀνατολὴ μετὰ τὸν πρῶτον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Ἀθήνα 1973. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Ἀποικιοκρατίας (ἡ ἀγῆ)*, Ἀθήνα 1973. Τοῦ ἴδιου, *Τὸ νεοελληνικὸ παροικιακὸ φαινόμενο*, Ἀθήνα 1974.

ήταν συχνά ανταγωνιστικές μεταξύ τους. 'Η ιστοριογραφία αυτή, λοιπόν, αναπροσάρμοσε την παλιά έρμηνευτική τής «ξενοκρατίας», ανάγοντάς την στο παγκόσμιο άποικιοκρατικό σύστημα και «επιβάλλοντάς» την αναδρομικά στην έλληνική κοινωνία. Αύτη ή έρμηνεία διακρίνεται από μια μηχανιστική λογική και από μια άκραία σχηματοποίηση. Λόγω του καθοριστικού και αποκλειστικού ρόλου που αποδίδει στον έξωτερικό παράγοντα, αποκλείει ή πιό σωστά καθιστά χωρίς νόημα την ιστορική προσέγγιση του ίδιου του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι εις βάρος τής συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας και τής έπιστήμης τής ιστορίας — που βασίζεται σε αυτήν σε άπόλυτο βαθμό — καταφέρνει να νομιμοποιήσει τη θεωρία των σταδίων και να τής άποδώσει μια λογικοφανή συνεκτικότητα, προσθέτοντάς της την ένδιάμεση φάση τής άποικιοκρατίας. Αύτη την ένδιάμεση φάση την προεκτείνει μέχρι την περίοδο τής ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας, νομιμοποιώντας συγχρόνως και την αντιιμπεριαλιστική πολιτική ιδεολογία.

Σύμφωνα με την πιό σύνθετη έκδοχή τής ίδιας έρμηνευτικής κατασκευής, το άνεπτυγμένο καπιταλιστικό κέντρο επιβάλλει, χάρη στους μηχανισμούς τής διεθνούς άγοράς, τα συμφέροντά του στην ύπανάπτυκτη περιφέρεια, την όποία και έκμεταλλεύεται. Έδώ το όργανο έπιβολής δεν είναι, όπως στην έπίσημη κομμουνιστική ιστοριογραφία, κάποιοι «πράκτορες πολιτικοί ξεπουλημένοι στα ξένα συμφέροντα», αλλά το κράτος στο σύνολό του και τα «παρασιτικά» κοινωνικά στρώματα που νέμονται την έξουσία και εξασφαλίζουν ποικίλα χρηματικά όφέλη. Αύτη ή ιστορική έρμηνευτική (που θυμίζει πάρα πολύ τις σύγχρονές μας έρμηνείες για τις λατινοαμερικάνικες στρατιωτικές δικτατορίες, καθώς και για τη δική μας) άναζητά στην πραγματικότητα τις αίτίες που κάποιες κοινωνίες δεν άναπτύχθηκαν βιομηχανικά· τα έμπόδια, δηλαδή, που δεν επέτρεψαν σε αυτές να άναπτυχθούν όπως οι χώρες του καπιταλιστικού κέντρου. Σύμφωνα πάντα με αύτη την έρμηνεία, τα έμπόδια βρίσκονται έξω και έντοπίζονται στα συμφέροντα των χωρών του καπιταλιστικού κέντρου, το όποιο, μέσω τής διεθνούς άγοράς, ένσωματώνει την κυρίαρχη τάξη τής κάθε περιφερειακής χώρας — στην προκειμένη περίπτωση τους έλληνες κεφαλαιούχους τής διασποράς. Και αυτοί με τη σειρά τους εργάζονται οικειοθελώς για τα συμφέροντα του κέντρου, εις βάρος τής άνάπτυξης του περιφερειακού έθνους στο όποιο κατά τα άλλα ανήκουν. Έτσι ή νέα έρμηνευτική καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα με την παλιά έπίσημη κομμουνιστική, και χαρακτηρίζει την κυρίαρχη τάξη «μεταπρατική». Όπως και παλαιότερα, έτσι και τώρα, ο έξωτερικός παράγοντας θεωρείται καθοριστικός και υπεύθυνος για την εξέλιξη τής ελληνικής κοινωνίας. Άς σημειώσουμε παρενθετικά ότι ή σύγχυση που έχει προκαλέσει αύτη ή έρμηνεία σχετικά με τη σημασία τής διεθνούς άγοράς διευκόλυνε σε κάποιο βαθμό τη διάδοση του ιδεολογήματος τής αυτοδύναμης άνάπτυξης.

Τὰ συμφέροντα τοῦ κέντρου ἐπιβάλλονται στὸν περιφερειακὸ κοινωνικὸ σχηματισμὸ μὲ κύριο ὄργανο τὸ κράτος τῆς ἴδιας τῆς περιφερειακῆς κοινωνίας, τὸ ὁποῖο γιὰ λογαριασμὸ τῶν συμφερόντων τοῦ κέντρου ἐπιβάλλει στὴν κοινωνία πού ἐξουσιάζει τὴν «καθυστέρηση» τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης καὶ γενικῶς τὸ χαρακτήρα «δύσμορφης» ἢ «ὑπανάπτυκτης» κοινωνίας. Ἡ «ὑπανάπτυξη» ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπουσία τῆς βιομηχανίας καὶ ἡ «δυσμορφία» πού συνάγεται ἀπὸ αὐτὴν συνίσταται στὴν περιορισμένη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, γεγονὸς πού δὲν ἐπιτρέπει τὸ πέρασμα στὸ ἐπόμενο, νομοτελικὰ καθορισμένο, στάδιο τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Στὴν πραγματικότητά αὐτὴ ἡ ἐρμηνευτικὴ κατασκευὴ βρίσκεται πολὺ πιὸ κοντὰ ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται μὲ μιὰ πρώτη ματιὰ στὴν παλιὰ ἐπίσημη κομμουνιστικὴ ἐρμηνεία. Μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὑπερτονίζει τὴ σημασία τῆς «ξενοκρατίας», καὶ ἀποδίδει ἐπομένως καθοριστικὸ καὶ ἀποκλειστικὸ ρόλο στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, περιορίζοντάς το ἐπιπλέον στὴ στενὴ ἐργαλειακὴ ἔννοια τοῦ κράτους-μηχανισμὸς-ξένης-κυριαρχίας. Αὐτὴ ἡ ὑπερπολιτικοποίηση τῆς ιστορίας καθιστᾷ χωρὶς νόημα κάθε ιστορικὴ προσέγγιση τοῦ ἴδιου τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ· δυνητικὰ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ιστορικὴ ἐπιστῆμὴ τὸ πρωταρχικὸ ἀντικείμενό της. Γιὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ —παρὰ μόνον «δι' ἀντανάκλασας»— νὰ τροφοδοτήσῃ τὴ βασικὴ ιστορικὴ ἔρευνα μὲ ἐρωτήματα καὶ κατευθύνσεις, οὔτε νὰ συμβάλῃ σὲ μιὰ πειστικὴ λογικο-ιστορικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ θεωρία γιὰ τὶς σχέσεις «κέντρου» καὶ «περιφέρειας», μὲ τὶς ἀπλουστεύσεις, τὶς συσκοτίσεις καὶ τὶς ἀκραῖες σχηματοποιήσεις πού πραγματοποιεῖ εἰς βάρος σύνθετων κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν φαινομένων, καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ «φανατικὰ» πιστὴ ἐφαρμογὴ της στὴν ιστορικὴ ἀνάλυση, «ἀφαιρεῖ τὸ λόγο» ἀπὸ τὴν ιστορικὴ πραγματικότητά, ἀποσιωπᾷ τὴ δική της λογικὴ καὶ ἔτσι πολὺ εὐκόλα ὁδηγεῖ στὴν ἰδεολογικὴ χρῆση τῆς ιστορίας.

Φυσικὰ ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία καὶ οἱ συναφεῖς θεωρητικὲς ἀναζητήσεις παραμένουν ἀπὸ τὰ πιὸ ἰσχυρὰ καὶ γόνιμα κίνητρα γιὰ νὰ ὁδηγηθεῖ κανεὶς στὴν ιστορικὴ ἐπιστῆμην. Ἄς μὴ νομιστεῖ ὅτι ὑποστήριξα τὸ ἀντίθετο. Ὡστόσο, ὅταν κανεὶς βρεθεῖ πιά στὴ διαδικασία τῆς ιστοριογραφικῆς πράξης, τὰ κίνητρα αὐτὰ δὲν τὸν ὁδηγοῦν ὑποχρεωτικὰ καὶ μὲ κάποια ἀσφάλεια στὴν ἐπιστημονικὴ κατανόηση τῆς ιστορίας. Συχνότατα συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Τότε, τὰ ἰδεολογικὰ καὶ θεωρητικὰ κίνητρα προβάλλονται στὸ παρελθὸν καὶ μετατρέπουν τὴν ἐπιστῆμὴ τῆς ιστορίας σὲ ἓναν καθρέφτη στὸν ὁποῖο αὐτοβελανώνονται ναρκισιστικά. Ἡ ἰδεολογικὴ χρῆση τῆς ιστορίας δημιουργεῖ τὴν ἐπικίνδυνη ψευδαίσθηση ὅτι ἀπαντᾷ, καὶ μάλιστα μὲ εὐκόλο τρόπο, στὸ καίριο ἐρώτημα γιὰ τὴ σχέση μετὰ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς κουλτούρας. Καὶ εἶναι ἐπικίνδυνη αὐτὴ ἡ ἀπάντηση, γιατί καταργεῖ τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ συνεπῶς τὴν αὐτονομία τῆς ἐπιστῆμης· καταργεῖ ἐντέλει

τὴν ἴδια τὴν ἐπιστήμη καὶ θέτει συγχρόνως σὲ κατάσταση ἀναξιοπιστίας τὴν κοινωνικὴ θεωρία, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τῆς ἀφαιρεῖ τὴν ἀναγκαία γιὰ τὴν ὕπαρξή της ἐμπειρικὴ θεμελίωση. Τὸ ζήτημα τῶν ὁρίων ἢ τῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας, τῆς κοινωνικῆς θεωρίας καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας ἴσως δὲν εἶναι παρὰ μιὰ διαρκὲς ἐπιδίωξη, ὅποτε δὲν ἀντιμετωπίζεται παρὰ μόνο συγκεκριμένα, δηλαδὴ ἐμπειρικά. Ἡ ἱστορία ὡς ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ καὶ ἔκφραση ἀπαιτεῖ ὡς ἐλάχιστη προϋπόθεση τὴ συνεχὴ ἀναζήτηση καὶ βελτίωση ἐπιστημονικῶν μεθόδων καὶ τεχνικῶν γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς πραγματικότητος τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν μέσα στὸ χρόνο. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἴσως τὸ ἐλάχιστο πλαίσιο στὸ ὁποῖο εἶναι δυνατόν νὰ συναντηθοῦν πολλὲς καὶ διαφορετικὲς ἢ καὶ ἀντίπαλές θέσεις γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Ἐξω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐλάχιστο πλαίσιο καμιά ἱστοριογραφικὴ πρακτικὴ, ὅποιαδήποτε πολιτικὴ ἰδεολογία καὶ ἂν ἐπικαλεῖται γιὰ νὰ νομιμοποιηθεῖ, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ἐπιστημονικὴ.

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ